

استاذنا ما متورا

شاعر

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي * جي اٽھائٽي سلسلي جو ۸۰ ڪتاب

شاعر

مصنف

آساذلن ھامتورا

ناشر

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي

سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

اداري جا حق ۽ واٽڻا قائم

[چاپو ٻيو]

[نعداد حصو هزار]

فيبروري ۱۹۸۲ع مطابق ربيع الاولاني ۱۴۰۴

Rs 35 / 00

Institute of Sindiology.
University Of Sind, Jamshoro.

سول ايجنس:

ادبيات تلڪ چاڙهي، حيدرآباد

مڪتبہ اسحاقيم

جهونا مارڪيٽ ڪراچي

هي ڪتاب پرفيڪٽ پرنٽرس صدر حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو، ۽
ڊاڪٽر غلام علي الانا، پروفيسر انچارج، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي،
سنڌ يونيورسٽي، نئون ڪئمپس، ڄام شورو، ضلعو دادو سنڌ،
پڌرو ڪيو.

فہرست

نمبر	عنوان	صفحا
	ناشر طرفان	۴
	ارپیان ٹو	۵
	دیان طلب	۶
	مہاگ	۷
۱۔	آئہ گ پھریون	۹ کان ۳۹
	باب پھریون	۹ — ۱۹
	باب پھو	۱۹ — ۲۶
	باب لیون	۲۶ — ۳۷
	باب چوٹون	۳۶ — ۴۶
۲۔	پاگو پھون	۴۷ — ۸۴
۳۔	پاگو لیون	۸۵ — ۱۱۹
	باب پھریون	۸۵ — ۹۰
	باب پھو	۹۰ — ۹۵
	باب لیون	۹۵ — ۱۰۰
	باب چوٹون	۱۰۰ — ۱۰۶
	باب پنجون	۱۰۶ — ۱۱۵
	باب چھون	۱۱۵ — ۱۱۹

ناشر طرفان

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ۽ طرفان گذريل سال اهو فيصلو ڪيو ويو ته اداري جو پبليڪيشن سول جتي مختلف نوعيت جا ڪتاب شايع ڪري رهيو آهي، اتي اداري کي اهڙا ڪتاب به شايع ڪرڻ گهرجن، جيڪي ماضيءَ ۾ ڇپجي نه سگهيا هئا. حاصل ڪري چڪا آهن پر اهي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي سفر ۾ اهم موڙ جي حيثيت رکن ٿا.

ان ڏس ۾ اسان في الحال ٻه ڪتاب وڏي سوچ وڃڻ ۽ ادبي پارڪن سان صلاح کانپوءِ پنهنجي اشاعتي پروگرام ۾ رکيا آهن. (۱) سنڌ جي تاريخ (ڀاڱو پهريون)، جيڪا سنڌ جي مشهور تاريخدان محترم نور محمد نظاماڻيءَ لکي هئي ۽ مسلم ادبي سوسائٽي ڇپائي هئي. (۲) شاعر، جيڪو نازل آهي ۽ آسانند مامورا جو ٺهيل آهي ۽ سنڌ جي انسانوي ادب جي ارتقا ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. اهي ٻئي ڪتاب جي اڃا تائين تنقيدي ۽ تحقيقي حلقن ۾ بحث جو موضوع بڻيل آهن، اتي اهي ڪتاب هن وقت ان لپ آهن ۽ مارڪيٽ ۾ موجود نه آهن. اسان کي خوشي آهي ته اسان هي ٻئي ڪتاب هڪ ئي موقعي تي شايع ڪري رهيا آهيون.

اسان کي اميد آهي ته اسان جا پڙهندڙ حضرات ”شاعر“ جي اشاعت جو قدر ڪندا ته جهڙن اسين اڳتي هلي ٻيا اهڙا ان لپ ڪتاب به شايع ڪري سگهون.

ڊاڪٽر غلام علي الزما

پروفيسر انچارج

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي

آرڊيان لو

عجين

ڪي

جن مُرڪ مان ڇا لڙڪ مان

دل منهنجي

زنده

رڪي آهي

آساند ماستورا

ڌيان طلب

هن قصي جا سڀ ويسڌاري ڪلپنا هي منسار
جا جيو آهڻ ۽ پڙهندڙ کي جي آهن مان ڪنهن
۾ پنهنجي ڄاڻو سڃاڻو جو مهاندو يا لڇڻ ڏيڻ
۾ اچي ته انهي آرڪڻ کي اتفاقي سمجهي.

مصنف

مهاڳ

(پهرين ايڊيشن)

هيءَ سموري رچنا سرو سندرنا جو هڪ عاليشان مظهر،
انهيءَ مطابق حسن جو مشاهدو ڪوڙين ۾ ڪو هڪڙو اهڙي
آبهتو جيئن مائي سگهندو، جنهنجو تن درد هڻي تهبارون ڪري
وٽو هوندو، ۽ جنهن من جي پيڙا اها ڪا سٺي هوندي جو
دڪار منجهانئس نس پس نڪري ويو هوندو.

هن ناول جو هيرو چندر، هڪ آهو سياڻو انسان آهي،
جو اڪيلوئي اڪيلو تن ۽ من جي اگهور سنڪٽ مان لنگهيو
آهي، ۽ جنهنجي جيءَ مان ليلان ۽ سوداڻيءَ هڪ روپ ٿي،
سموري غير کي ٻاهر هڪالي، کيس هن لائق ڪيو آهي، جو
هنکي سارو برهمانڊ، ڪُل ڪائنات آسم روپ بيٺي پاسي.
انهيءَ جي بدولت ڏسبو ته ٻاهريان روپ ۽ رنگ هن کي ٻڌن
نٿا، هڻهون انهن مان کيس آهو آندڻو پڙهي، جنهن ۾ اچائي آهي.
سنڌي ماهيت ۾ ناول نوبسي ڪا نئين ڪلا ڪانهي.
تعداد جي لحاظ کان، سنڌيءَ ۾ شعر جا ڪتاب شايد گهڻي
۾ گهڻا هجن، پر انهيءَ کانپوءِ نچائڻ ته ٻيو نمبر تعداد ناولن
جو ئي هوندو. پر اهي ناول، جن کي تخليقي ڪري ڪونهجي،
جن مان هر هڪ جو گهٽ، آڌارو ورتل نه، پر لکندڙ جي
گهٽ اندر، اندرين ئي اندرين تهڻان ۾ سرجيو هجي، جنهن
پيداواريءَ مان لکندڙ جي آنوپ شخصيت بکي پئي، سي هڪ
ئي هڪ سنڌيءَ ۾ ڪهاڻ ڪهاڻا به ڪونهن.

هي ناول منهنجي سعادتمند شاگرد ۽ ڪنهن وقت عزيز
هڪڪار، آسانند ماستورا، جو رچيل، انهن ٿورڙن ناولن مان

آهي، جي اصليت جي دعويٰ رکي ٿا سگهن. آسانند هي ناول لکيو پئي تڏهن به ٽڪر ٽڪر ڪري، سڄوئي، مون کي پڙهي پڙيو هئائين؛ هنئر ته پنهنجي سر مان انهيءَ جو اکر اکر آڻي وٺو آهيان.

مضمون مائيدار، پر آسانند انهيءَ کي خوش عبارت جو اهڙو وڻندڙ ويس پهرايو آهي، جو پڙهڻ سان پڙهندڙ جي دماغ جون رڳون سينجن ڪين ٿيون. دماغ کي پاڻ حفظ ٿو حاصل ٿئي. سوڪر اتر ويچار، هونئن دماغ جي وڪڙن ۾ مشڪل اچڻ وارا، انهنجو آڻيل ڇٽ اڪرن ۾ اهڙو ٿو چٽي، جو انهن کي دماغ جي دائري منجهه آڻڻ ۾ پڙهندڙ ٽڪيو ڪونه.

لکندڙ ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته جيڪو پيار آئنگ ۽ ادراڪ مان آپجي ٿو، تنهن کي ئي سنسار جي ڪابه گهٽتاءِ ٿوڌي ٿوڌي نٿي سگهي.

اسانجي وهناري زندگي آئند واري ٿئي، تنهن لاءِ به آئجن اموني آهي ته نئين جيون جا آدرش اسين جڙواد مان نه پر آئرواد مان وٺون.

مطلب ته سنساري سنسٽائن جي اڏاوت به جذبن سمجهه ۽ انترگيمان جي پڪي پيڙهه تي هڏي، تڏهن ڪو لوڪن لاءِ آهي ڪلياڻ ڪاري ثابت ٿينديون، تاهن ڪو منجهائڻ جڳهه جو آڌار ٿيندو. ۽ هيون واٽون هلي، اها اميد رکڻ ته سنسار ۾ سڄو سک آڻي سگهيو، واچ کي ڪنجي ڏيئي مينهن وسائڻ مل آهي.

شال اسانجا ملڪي اڳواڻ ٿوڻي راجنهي رهين، جي ديس جي آجائي ۽ انسان ذات جي ترقيءَ لاءِ تڙفن ڀلا، تن ۾ اها هوجاءِ هوي.

آتمڪ پيڻ

”ڇٽي “ڪن “ڦيڪوٽن“، جڏهه خلفيا روح خداه
 ”گڏ جيت گذران هئو، “جڙو لڳي ته جاءِ
 ”مُون توهين مين آه، آه— ماڃاء، سپرين!“
 شاهه.

باب پهريون

ڪشمير، جنت نبي نظير، جي سیر تي نڪنو هوس. واٽ تي مريءَ ۾ ٻن ڏينهن لاءِ ڊاڍو ڪير. بهاري ساوڪ جاننظارا، مخسف نقطه نگاه کان ڏسي، پنهنجي دل کي مفرح ۽ ڪليا کي مالا مال پئي ڪير. سائيدار رستن ۽ پيچرن، چاڙهين ۽ لاهين، قدرت جي سائي، سبز اوڀر، ۽ اوچن، جانن درخن، بهارن جي چوڙن ۽ انهن جي وچ ۾ سبز اوڙاهن— انهن جي نت نون نظارن مان جو مونکي لطف آيو، تنهن منهنجي جذبي جسم کي اٺن پهرن ۾ ئي هڪ نئين تقويت بخشي، ۽ منهنجي من ۾ نوان، بنهه قارا، رچنا شڪتيءَ جا جذبا اُٿاريا. مان تن توڙي من ۾ لوڻو ئي پيس. هي ڏينهن مند مان اٿڻ سان، مون پاڻ ۾ حسوت جي هڪ نئين لهڻ، قاري ۽ تواني، رقص ۽ راند ڪندي، وهندي محسوس ڪئي.

سچ جي ڪرڻن بهارن جي چوڙن مان لهي، هيٺ ماڻهن ۽ اوڙاه ۾ اوندهه سان اڃا جڏهه پئي ڪئي ته مان پٺاڙ ڪڍو، ٿلڌو ٿلڪڌو، آهيو ۽ وٿرا ۾ گهڙيس جنهنڪي ڪلهه شام جو

جا هڪ وڻ کي ٽيڪ ڏئي، سڙويءَ تي، ٽنگون ڊگهاري،
 وٺي هڻي، هٿ ۾ ڪتاب هوس جو پڙهيائين پئي. منهنجن پيرن
 جي آفت تي هن ڪٽ مٿي ڪيو، ۽ مونڏي نهاريو، هنجي ان
 پهرينءَ نهار مون تي جو اثر ڪيو، سو ٻڌائڻ ضروري آهي.
 اڏل ته سندس اکين ۾ ايت دڪ ڏيکاري ٿي ڏني، گوبا کيس
 ڪنهن وڏي، چيري، چچري هٿ ڪٿي ڪٿو ڪيو هو. ازانسواءِ
 انهن ۾ مون پنهنجي عزازت محسوس ڪئي. نه جسماني آڏ
 واري عزازت، پر آها عزازت جنهنجو تعلق انساني هستيءَ جي
 اندرين ذهن سان آهي، اها هڪ حقيقت آهي ته اسانجي حياتيءَ
 ۾ انهن جيتون جو اهڙو اثر ڪونه ٿو رهي جي جنم جي
 ڪري اسانجا عزيز خويش آهن. سماحڪ نقطه نگاه کان انهن
 سان جو تعلقات اٿئون، سو ڪٿي ڪارگر به هجي، پر اسان جي
 زندگيءَ تي گهرو اثر، چڱو يا مٺو، آهي ٿا وڃهن جن سان
 اسين واٽ ويندي يا اوچتو ملاقات ڪرڻ سان ائين ٿا وسهون
 ته اسان کي هي ڪي ستارن ڪيڏهن، ته هنن سان اسانجو
 ڪو آنڪ سڀڻ آهي. حئن هٿ پر ٽوڙيءَ تي ڪسب پروار
 آهن جي رت جي عزازت تي ٻڌل آهن، تن ڪٿي، ڪنهن
 ٻيءَ دنيا ۾، سڀا ۽ سڀاوندن تي ٻڌل فسلا آهن، جن مان
 هر هڪ جي ٻائين جي پاڻ ۾ گهري عزازت آهي. اهي آتماڻون
 هٿ، هن دنيا ۾، سرير ڌاريو، جدا جدا ڪٿن ۾ اچيو جسر
 وٺن. پوءِ ڪڏهن قضائي، جڏهن سندن هڪ ٻئي سان مڪاهه
 ٿو ٿئي، تڏهن سندن جيءَ ۾ ڪا جاڳرتا، ڪا يادگيري آئي
 ٿي، ۽ هو نيئن جي نهار سان يا مک جي هلڪيءَ مشڪ سان
 هڪ ٻئي کي پنهنجي سڃاڻپ ڪرائين ٿا، ۽ ٻنهي جون آتماڻون
 ڪو لحظو آسڊ جي مٺيءَ لهر هيٺ اچي، ائين ٿيون يائين ته
 جيون جي پر قلنا پري اٿئون.

هن جوان استريءَ کي ڏسڻ سان مونکي اهو احساس

اهڙو ته چتو ۽ زوردار ٿيو، جو سماجڪ ۽ قانون سڀ ۽ ماري، مان وٺراءِ ۾ اندر گهڙي، سندس ارمان وڃي بيمس، ۽ ذاتي ڪومل آواز ۾ چيو: اس: ”مان هٿ ارمان وٺي، ڪٿا ڪري پنهنجو ڪم ڪريان ته اوهان کي اعتراض ته ڪونهي؟“

هن نهايت ٺهر- پرئي نموني چيو: ”مون کي ڪو اعتراض نه ٿو سگهي؟ توهين هن وٺراءِ ۾ هر ڪنهن طرح ڏاڍا وندرائي سگهو ٿا.“

”مون پر واري وڻ جي هيٺان ويهي، ڪاٺ ۽ بيمسل ڪيسي مان ڪڍيا، پر لکن شروع ڪرڻ کان اڳي، ڪنهن خاطري ڏيارڻ جي ارادي سان، چيو: ”ڪاٺ شام جو مان هڪ رميڪ اسٽان نظر مان ڪڍي ويو هوس، اڄ پنج پنيءَ جو خيال آيم ته انهيءَ سدر، مانيٽي، سائيڊار اسٽان ۾ ويهي، پنهنجو ڪم ڪريان.“

”ها، ها، وڏي شوق سان،“ هن ورائيو، پوءِ پنهنجو منهن ڪتاب ۾ وجهي، پڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويئي. مون به بيمسل آگرين ۾ جهلي، پنهنجو سمورو حتم آکاڻي آرٽيپ ڪرڻ لاءِ ڪلپا جي دائري ۾ آندو، پر ڪنهن جي و شال دنيا ۾ هڪ اهرو منور تجلو هو، جنهن ۾ چتر ڪريءَ لاءِ گهريل پانت پانت رنگ، خيال کي ميسر ٿي نه سگهيا. رنگن کانسواءِ چترڪار ڪهڙا چتر چٽي ٿو سگهي؟ رڳو لاءِ رنگ ضروري آهي، روپ رنگو آهي. منهنجي من ۾ نه رڳو هو نه رنگ، صرف هڪ منو تجلو هو. انهيءَ حالت ۾ مان انساني جيوٽ جو ڪهڙو چتر چٽي ٿي سگهيس؟

گذريل ٻن سالن ۾ اهڙي قسم جون ناڪاميابون مون گهڻي ئي ڏيون هيون، ۽ هر ڪنهن وقت ڪنهن مان پڇهيس ڪوششن ۾ ناڪامياب ٿيندو هوس، تڏهن منهنجو هردو ڪنهن رنج ۽ رقب سان پر جي وٺو هو، پر اڄ جي ناڪاميابي

منهنجي دل ۾ افزو ڪو احساس ٻڌا ڪونه سگهيو. منهنجي
حموت جي نئين بهر کي پنهنجيءَ اُرت ۽ رمت ۾ ئي پنهنجو
مقصود ئي سرورو ۽ انکي سامهون ڪوششون جي پرتو آهي ۽ جو
ڪو احتياج ئي ڪونه هو.

مون سورو ڪندڙ ڦيرائي پنهنجي پاڙيسرن ڏانهن نهاريو.
هوءُ ڪتاب سندس هٿ ۾، مونڏانهن نھاري رهي هئي. منهنجي
مک تي از خود هلاڪي مشڪ پکڙجي ويئي. هن به ورنديءَ مشڪي
چيو: ”شايد منهنجو هتي هئڻ اوهانجي قلم جي رفتار لاءِ رنڊڪ
آهي. اوهين جي چاهيو ته مان هتان آئي، هتي ڪنهن هڏ
وڃي وهان.“

”نه، نه، اوهانجي وڏي مهرباني،“ مون تڪڙ ۾ چيو.
”گذريل ٻن سالن ۾ مونسان ائين هميشه ٿيو آهي. منهنجي
لاءِ هيءُ ڪو نئون آزمودو ڪونهي.“

اتي منهنجي نظر هنجي ڪتاب تي وڃي پئي جو هوءُ
پنهنجي هٿ ۾ جهلي ويئي هئي. ڪتاب جي ڪليل صفحن تي
سنڌي لفظ ڏسي مون عجب ۾ چيو، ”شايد اوهين سنڌي آهيو؟“
هن به پنهنجي ڪتاب ڏانهن نھاري چيو، ”هاڻو، مان
سنڌي آهيان.“

هيٺائين اسان انگريزيءَ ۾ پئي ڳالهائيو. مون تنهن
ڏهني سنڌيءَ ۾ چيو: ”هڪ هر وطنيءَ کي پرڏيهه ۾ گذرڻ
سان به سڃاڻڻ لاءِ ڪنهن نشانيءَ جي ضرورت ٿي ٿئي! اوهين
ڪهڙو ڪتاب پڙهي رهيا آهيو؟“ ”پاپ جون ڪهاڻيون.“

منهنجي جهوت جي حد نه رهي. اهو ڪتاب منهنجي
قلم ۽ ڪاپي جي مٽاپ جي پيدائش هو. اڍائي سال اڳي جڏهن
چيچي شام ٿيو هو، تڏهن جدا جدا ڏکڻ ڏکڻ پنهنجي
سالموچنائين ۾ نرالا رابا ڏنا هئا. مون من-چيد وڌيا جي ذريعي
انساني من جي هيٺين تهن کي ڦولهي، انساني مرادن ۽ ڪرتوتن

جي ڪارڻ هي پٿرائي ڪئي هئي، جنهن سان سماجڪ فتنو
 جي پابن جي من ۾ ماڻڻائي وڌي هئي، ۽ ڪيترائي خطا
 پراڻاڪا احوالن ۾ شايع ٿيا هئا جن ۾ منهنجي منورقيءَ تي
 چڱي چوڪي حلقو ٿيل هئي ۽ جي لڏا جي ورڪا کان خالي نه هئا،
 ڪن همدرد نڪتو چيڻن، برابر، سماجڪ مڌاري جي نقلا نڪتو
 کان منهنجي اهڙيءَ اوگهڙ ڪرڻ تي مون کي مبارڪون ڏنيون
 هيون، لڳن ڳهڻو ڪري چڱي ڪاٺي ۽ ملامت ڪنسواءِ
 مونکي ٻيو ڪجهه ڪين پڙهيو هو. پنهنجي پاڙيسرن کي اهڙو
 ڪتاب پڙهندو ڏسي، مان البت متعجب ٿيس، ۽ چيو مانس:
 ”شايد هن ڪتاب جون سمالوچنائون توهانجي نظر مان ڪونه
 گذريون آهن.“

هن مشڪي چيو: ”مون کي سمالوچنائون هن ڪتاب
 جي برخلاف پڙهيون هيون. پر، مونکي معاف ڪندا،
 مان انهن سان شامل راه ڪونه آهيان. مان يانيان ٿي ته انسان
 پاڻ کي ڀلي ۽ بت ڄاڻي سڃاڻي، تنهن لاءِ ضروري آهي ته هو
 پنهنجن آتم ۾ اتر مويائون ٿي توڙي نيچ ۾ نيچ جڏهن جي
 دشمن کي گولي لهي، هيستائين ڪنهن مرض جو ڪارڻ معلوم
 نه ٿيندو هيستائين ان جو علاج محال ٿيندو.“

”پر توهن نٿا سمجهو ته زهريان دشمن جي ويجهو وڃڻ
 ڪري وهائجڻ جو وڏو امڪان آهي؟“

”پر اهي چشما به ته انسان جي ادر ۾ ئي آهن. هي
 ڪهاڻيون صرف انسان کي انهن ڏانهن سڃي ڪن ٿيون.“

هڪ سنڌارڻيءَ کي پنهنجي بچاءَ ۾ هٿر ڳالهائيندو ٻڌي،
 مونکي جا خوشي ٿي تنهنجو تصور پاڻ ڪري سگهن ٿا. پر
 انهيءَ ۾ نه ڪو شڪ ڪونه هو ته هن جي سرت غير رواجي
 هجي گفتگو تهذيب ۽ سڀيتا واري هئي. ازانسواءِ هو نه
 فقط ساهت ۾ نقش ڪيل جيوت مان واقف هئي، پر هن سچيءَ

حدوت جا رها عمق ڏسڻ ٿي ڏنا. منهنجي دل ۾ هن جي لاءِ ارحد عزت پيدا ٿي. مون اکيون کٽي، ڏانهن نهاريو، سندس ساري جسم تي پهچي نظر ڦيرايو. سندس صورت سڀول هئي، جيتوڻيڪ سندس منهن ڪنهن دڪ جي ڪري پيلاڻ ڏي مائڻ هو. سندس جسم ۾ جيتوڻيڪ نازڪي ۽ لچڪڻائي ڪانه ٿي ڏسي، پر سندس اکين ۾ جيوت جي جوت مشعالن وانگر بڻي پري. سندس عمر ويهن ٻاويهن ورهين جي ٿي لڳي، پر نيٽن جي نهار مان ظاهر هو ته سندس آتما وڪاس ڪري، ساڌارڻ منگن کان گهڻو مٿي چڙهي ويو آهي.

مون گهڻي ريتا سان کيس چيو: ”مان توهانجي هڪ ڪتاب جي نسبت راءِ لاءِ اوهانجو تهڊل ٿورائتو آهيان. اڄ پهريون ئي دفعو آهي، جو مون ڪنهنجي مڪه مان هن ڪتاب جي باري ۾ منهنجا پنهنجا رايو ظاهر ٿيندا ٻڌا آهن.“

هاڻي هن جو عجب ڪاڻڻ جو وارو هو. هن اکيون ڦوٽاري، چيو: ”ڇا! هنن ڪهاڻين جا رچيندڙ توهين آهيو؟“
 مون ڪنڌ ڏوڻ سان ها ڪئي.

هن ڪن پل رکي، چيو: ”مونکي اوهانجي درشن براهت ٿيڻ سان جو آند ٿيو آهي، تنهنجو ڪتن مان نٿي ڪري سگهان. اوهانجي آکاڻين ۾ انساني جيوت جو همدرد درشيو آهي. اونهجي ڪلا انساني خرابين کي سمجهڻ ۽ عقل سان، جراح جي تيز نستر جيان، وڌي، کولي، اکين اڳيان رکي ٿي، انهيءَ لاءِ ته روڪ ٻون ٻاهر نڪرڻ سان، انسان جي جيوت تڏهن سم ۽ تواني ٿئي. منهنجي من کي آهن مان جا صحت سري آهي، تنهنجا ٿورا مان عمر ڀر لاهي نه سگهندس.“

”ائين چئي توهين پنهنجا پال ٿا ڀلايو،“ هن چيو: ”پر اهو سچ آهي ته انسان جي دڪ لاءِ همدرد ٿي مون کي

ڪهاڻين ۽ قصن لکڻ لاءِ مجبور ٿي، ته ته منهنجي من
جو لڙو ٽٽو ڪيان ۽ فيلسوفيءَ ڏي آهي.

”مون ته ائين پئي سمجهيو ته توھن منهنجي ڏڏي حمدا
عمر جا وڏا هوندا،“ ۽ هڪ ننڍڙو ٺهڪ ڏيئي چيائين: ”نلا،
هيڏو من جي گهرائڻ جو ڪيان ۽ هيڏي وصال همدري آهي.“
پر ئي پائڻي ڪنهن ورهين کان دنيا جانرالا لڙا تجربا ڏنا هوندا،
جيئن ورهين جا ورهيه ماڻهن جي من جي رچين، سڀاڻوئڻن
۽ سپائن جو همدريءَ سان اڀياس ڪيو هوندو، هڪ ڪري
مان توھان کي گڏجي الت فرام ٿي آهيان.“

اهو پويون جملو مشڪ سان مٺي ٿيل مک مان هو.
مون ٺهڪ ڏيئي چيو: ”جتي آس ۽ فرام جو سنگم ٿئي ٿو،
آئي ٿي ته برهم جو درشن پراپت ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري
هن ملاقات کي ست-چٽ-آند روپ برهم جو درشن ئي
سمجهڻ گهرجي.“

مون سمجهيو ته منهنجي انهيءَ خوش-گمباريءَ تي عو
ضرور ملو، ننڍڙو ٺهڪ ڏيئي ۽ مونکي وري سندس مٿي،
آندسي آواز جي ٻڌڻ جو سڀاڳ حاصل ٿيندو، پر هجڻو من
پئي ڪنهن ويچار ڏي پئي گهيلو ويو، ۽ جيتوڻيڪ هڪ
جهڪي مسڪراھٽ سندس مک تي ڏيکاري ڏني، پر سندس
منهن تي ڪنهن ماريءَ جو سياه ڪڪر چٽائڻو پئي ويو.
انهيءَ مهل منهنجي دل جا هن لاءِ چڪ ڏنو، ان ۾ جا هن
لاءِ همدريءَ جي آڇل آس، تنهنجو سبب مون کي هڪڙوئي
سمجهي ٿو، ته هو منهنجي آندڪي پمڻ هئي، ته منهنجي آتما ۽
منهنجي آتما جي وچ ۾ ڪا اهڙي پڙهڻي ۽ عزارت هئي، جو
هن جو دڪ منهنجو دڪ ۽ هن جو سڪ منهنجو سڪ هو.

مون ڪوماننا سان کيس چيو: ”اوهانجو من ڪنهن
دڪ ۾ پيڙجي رهيو ٿو ڏسجي. گستاخي معاف ڪندا جو اهڙو

شخصير سوال مان پڇان ٿو. مون اوهانکي ڏسڻ سان ئي ائين محسوس ڪيو ته اوهان به جيڪي آنڪ پيل آهيو.

منهنجي انهيءَ گهڻي چوڻ سان هن جو مدول ۽ آدامس سڻ ڪن لاءِ هڪ مسڪراحت سان جهاکيو. هن ورائيو:

”من توهانجي انهيءَ سڌانت کان غير واقف ناهيان ته آتمائن جا وري پنهنجا ڪڙم قبلا آهن. مون توهانجو ”حارثا روح“ پڙهيو آهي. ها، اهو سچ آهي ته منهنجي دل ڪنهن اونهيءَ پيرا ۾ مبتلا آهي. مونکي هتي مريءَ ۾ آئي هفتو ٿيو آهي. مان پنهنجي پاڻ ڇندر کي وٺي هتي آئي هيس. توهان شايد هن جو نالو ٻڌو هجي. جيتوڻيڪ هن اڃا ساعتڪ سسار ۾ پنهنجو نالو ڪونه ڪريو آهي، پر سندس ڪي جزوي ڄاڻاڻون جدا جدا مخزنن ۾ ڇمجي شامع ٿيون آهن، ۽ ٽڪاڪ-ارن جو رايو آهي ته اهي هڪ ڦلنڌر ڦرندڙ شاعر جون پهريات واريون ڪوششون آهن ۽ منجهن شاهدي جي قوت غير معمولي آهي. تازو هن جي دل کي اهڙي چوڻ لڳي آهي جو سندس دل جو ڪنهن البت ڦري ويو آهي. مان کيس هتي انهيءَ ڪري وٺي آئي هيس ته هن هتي جي صحت بخش هوا ۽ دلربا نظارن جي اثر هيٺ وري نوبنو ٿي پوي. پر ڪالهه، اوچو ٿي اوچتو، مون کي ڪنهن به چٽاءُ ڏيڻ کانسواءِ هو مريءَ مان غائب ٿي ويو آهي. گذريل ٽن چئن ڏينهن کان سڌائين ڪشمير جي ان ڏنل، دلپذير نظارن جي چڪ پيئي ٿيئي هيس، ۽ مون کي هر روز به چار دفعا پيو چوندو هو ته سونهن جي ديويءَ جو سڏ ڪن ۾ پيو پرڻيم. شڪ ناهي ته اڪيلوئي اڪيلو ڪشمير ڏي هليو ويو هجي. مون کي سندس خيال ٿي ڊکي خطري رهيو آهي.“

مون ڇندر جون ڪي ڪوتائون پڙهيون هيون، ۽ مون کي به انهن ۾ هڪ اعليٰ شاعر جي آسرن جا آثار ڏسڻ ۾ آيا

هئا، پر هن جي دل جي ڪمال ڦٽل جي ڪري مون لاءِ ڦٽل
هئي. سائين جي سائيت جي آئيني ۾ اهو مون کي ڪا به
جيوت کان آهي. انهيءَ جي پر ڏٺائين لاءِ مون ڏانهن ڏي
ڏوڻ مصنفن کي وقت بوقت نئي هدايت آهي. هيءَ هڪ ڪتاب
آسرنڌر شاعر جي باري ۾ بدختر ٻڌي مون کي نهايت ڏک
ٿيو، ۽ منهنجي دل ۾ ارخود اها اڀلاڪا آئي ته مان سندس
پڻ سان ٻانهن پيلي ٿي، جيڪي به نهن طاقنون هجي هنن
برباد ڪري رهيون آهن تن کان کيس آزاد ڪري، سڌي
سائين جي مالا مال ٿيڻ جو واهو ٻنجان. انهيءَ ڪري مون
ڪانئن چيو: ”پوءِ توهين سندس ڳولا لاءِ اڃا ڪشمير نه
ويا آهيو؟“

هن ڏاڍي ماديوس نموني چيو: ”اها ته هت مريءَ ۾
۽ مريءَ جي آس پاس ڳولا ڪرڻ ضروري سمجهيم. رات
پڪيءَ طرح خبر ملير ته هو هڪ ڏس ۾ چڙهي، سرينگر ڏي
ويو آهي. اڄ سهنجي لاءِ موٽر جو بندوبست نه ٿي سگهيو.
سپائي هڪ موٽر ڪنهن مسافر کي وٺي وڃي آهي. مون به
انهيءَ ۾ وڃڻ جو بندوبست ڪيو آهي.“

”آهو مسافر شايد مان اهيان، سپائي منهنجي هتان رواني
ٿيڻ جي لاءِ راولپنڊي کان موٽر اچي آهي.“
هن اوچتي من- آڇل سان چيو: ”جي ائين آهي ته
پاڻ چڱو.“

مون سندس دل وٺڻ جي نموني چيو: ”هاڻو، ٻئي
گڏجي کيس گولي لهنداسين. آميد ته انهيءَ نڌريءَ شهوا جو
سپاڪه مون کي توهان وٽان بل ۾ ٻوندو.“

منهنجي آنڪ پڻ بهنجن نمائن ٿيڻ ۾ ٻائي آئي،
چيو: ”اها ته اوهانجي پلائي، توهان جا مونتي اڳيئي ٻي انت
ٿورا آهن.“

مون گنيپرتا سان چيو: ”انسان انسان جو درجه آهي. هڪ ٻئي جي سڳو ڪار ٿي ٿي سماج جو ماڻهو آهي. ازانسواءِ مونکي انهي مان جو آند پل ۽ پوندو سوئي ان جو ڪافي آجورو ٿيندو. توهانکي وڌيڪ نورن مڃڻ جو موقعو مان ڏيندس ٿي ڪونه.“

باب ٻيو

ٻئي ڏينهن، منجهند جو، موٽر ۾ چڙهي، مان سرنگر ڏانهن روانو ٿيس. ڪلهوڪي وٽراه واري پاڙيسرڻ اڄ منهنجي هم مسافر هئي. منهنجي واٽ تي پٿرين منزل دوسن تي هئي، جو مريءَ کان بيجاھ کان مٿي ميلن جي مفاصلي تي آهي، پر اتي پهچڻ کان اڳي، منهنجي نئين ساهيڙيءَ، منهنجيءَ آتمڪ پيش، مونکي پنهنجي پاڻ ۾ چنڊر جي جيون- ڪٿا مان واقف ڪري ڇڏيو.

ڪجهه وقت جي مسافري کانپوءِ اسانجون اکيون ملڪ جي نواڻ، رستي جي خطري- هڪڙي پر ٽڪريون ۽ ٻئي پر اوڙاه، جنهن مان ج-هلم گهر گهاٽ ڪندي، زور سان ٻئي وهي- ۽ سبز نماڻ سان هري مري ويون. مون قدرت جي سدا- ڦرندڙ ۽ ڦري ڦري ايندڙ سونهن جا ڏيک سرڪون ٻري پئي پيتا، پر سڃاڻڻ جو قول آهي ته هر ڪا شي اعتدال يا پوري ٻئي انداز کان ٻاهر روح جي تندرستيءَ لاءِ خطرناڪ آهي. ازانسواءِ تبديل ۾ زندگيءَ جو ڏاڏو آهي. ڪي فيلسوف ته ائين ٿا چون ته زندگي خود تبديل آهي، ها لڳتار واعدڙ نهر حيان پنهنجا رنگ ۽ روپ سدا پيئي مٽائي، خير، ڪئن به هجي: مون پنهنجين اکين کي آرام ڏيڻ لاءِ، آڏون کي هن قدرت جي لازوال حسن جي دستر خواني تان کڻي پنهنجي

ساهرڙيءَ ڏانهن ڪيو، ۽ چيو: ”جهن سونهن هي ٻه چاريءَ
 جي طالب ۾ رهندا آهن، تنهنجي حمون ڪا مان مونکي
 ڪجهه واقف ڪريو ته ڏاڍو چڱو.“

هن پنهنجا نياڻ هيت، ناسي کان وهنار، نرم ل نر تان
 ڪٽي، مون ڏي ٺهاريون سندس ميو هڪ هاڪي ٺڌي ساه
 ڪن ٿورو مٿي ٿيو سندس اکين ۾ ڪن لاءِ درد جو ڪڪر
 مڙي آيو، ۽ آهي هيت ٿي ويئون. هن چيو: ”هن جي
 حمون ڪا ٻڌائڻ سان شايد مان وڃايل آند واپس جهڻي
 سگهان. گهٽ ۾ گهٽ، منهنجي دل جو موجوده ٻار هڪو
 ٿيندو ۽ هيءَ مسافريءَ جا هن ريل چيل پڪڙيل سونهن جي
 هوندي به منهنجي ملول من کي ڪا به راحت نٿي بخشي، سا
 سولائيءَ سان ملي ٿيندي.“

ڪجهه وقت هوءَ من ۾ سمائجي ويئي؛ جيڪس گذشتو
 ياد ڪري رهي هئي. نيٺ، چيائين: ”مان ساسليوار يا تفصيلوار
 ڪٿا، ڪانه ٿي ٻڌايانو. هن جي حياتيءَ مان ڪي اهڙا درسي
 ٻيان ٿي ڪرمان، جن مان سندس بگائي شخصيت جو چتر
 توهان جي من ۾ آئيد ته ظاهر ٿي بيهندو.“

”بالاڻ ۾ ٿي هو هڪ آهتو ٻار هو. ٻين ٻارن حيان
 هلاءَ رانديڪن ۽ ٻين وڻتن جي دنيا ۾ رانديڪن ۽
 وڻتن جي آستول روپ ۾ پوري ڪانه ٿي ٿي. آها هن جي
 ڪلپنا ۾ پڪڙي، پڪڙي اننت ۾ آلوپ ٿي ٿي. انهيءَ ڪري
 هن هر ڪنهن شيءِ کي ڪهن نئين، غير معمولي نقطه نگاه
 کان ڏٺو ٿي. هنجي لاءِ ڪا به شي بوجان جڙ جي جڙيل
 ڪانه هئي، هن هر ڪنهن وٽ کي ڇيٽن - روپ ٿي ڏنو.
 انهيءَ ڪري هو خسي ۾ خسي شين کي ڪهن عجيب
 سونهن جي جاويدار لباس ۾ جرڪندو پسندو هو، ۽ ان کي
 پنهنجي ڪلپنا ۾ شخصيت بخشي، ان مان عجيب وندر ۽

ورونهن حاصل ڪندو هو.

”مان ۽ منهنجي ساهڙي ليلان سندس ساٿي هيو.“
 ليلان، ڪمل - نئني ليلان، پنهنجيون وڏيون وڏيون اکيون
 ڦاڙي، هنجي ڪلپنا جي ويسٽارين کي ڏسڻ جي ڪوشش
 ڪندي هئي، ۽ سندس منهن تي اچڻ چاڻئجي ويندو هو. ليلان
 جي چنڊر سان دل هئي، پر هن محجوبي مڪڙيءَ جو معصومي
 پيار سندس حجاب ۾ ئي پوشيدو رهجي ويندو هو، ۽ چنڊر
 پنهنجي ڪلپنا جي سنسار ۽ آن جي جيون ۾ اهڙو محو هوندو
 هو، ۽ ليلان جي دنيا کان اهڙو پري، جو ليلان جي دل جا
 آسگ سندس دل جي درياه ۾ ڪي به ترنگ پيدا نه
 ڪندا هئا.

”انهيءَ زماني جي هڪ ڳالهه، هڪ واقعو، ياد ٿو آچي.“
 چنڊر اڃا ذهن ورهين ڪو هو ۽ ليلان اٺن ورهين جي اسان
 ٿهي گهرجي چوڌاري نئيڙي باغيچي ۾ پئي راند رهي. مان
 جيتوڻيڪ ٻنهي کان عمر ۾ وڏي هيس، چنڊر کان ٻنهي ڏيڍ
 سال وڏي، ته به اسان جي سنگت جو اڳواڻ هميشه چنڊر هو.
 هن جي جسم ۾ آهي آروڪ شڪتيءَ جا چشما هئا، هنجو
 سنهو، پتلو بدن اهڙو ته لچڪيدار ۽ چست ۽ ڦڙت هو، هنجي
 دل جا جذبا ۽ آسگ اهڙي ته زور ۽ شدت سان ٿي ظاهر
 ٿيا، جو هنجي شخصيت جي اڳيان اسين گويابا پاڇولا هيوسين.
 هنجي اڳواڻي اسان ائين ٿي قبولي جو ڄڻ ته اسانکي ان
 کانسواءِ ٻيو ڪو چاروئي ڪونه هو.“

”اسانجي باغيچي ۾ هڪ بهرو هو. گهرجي جهور ٻڌي
 نوڪر چاڱي جو مغز سدائين انهي بهري جي چوڌاري عجيب
 غريب ڪهاڻين جي آلت پيو آندو هو. ڪيتريون نه جن
 پوتن ۽ راکسن جون وچتر آکاڻيون اسانکي ٻڌايون هئائين
 جي جهڪڻ انهي بهري کان شروع نه ٿينديون هيون ته

[illegible]

”اسين ٿيئي راند رمندي، رمندي، انهيءَ بهري جي
سهن وٽ اچي بهٺاسين. اُن تي نظر پوڻ سان چنڊر ڪن جا
راند اسان پئي رهي سا وسري وئي. سندس اکين ۾ ڪو
آلوڪ جوت جهلڪڻ لڳو، ۽ ليلان ۽ مونکي هن ڪن
جهلي، چيائين: ”اچو ته اندر بهري ۾ هلون.“ اسين ٻئي ڀيري
بيهي رهيو سين. مون ته صاف صاف چيسو: ”اندر اچڻو آوندو
۽ هب ۾ مان ڪانه هلدس.“ ليلان جا چنڊر جي سڻ پٺن
۾ به هلي وڃي ها، تنهن به چيسو: ”اندر جو راند ڪارو وڻو
آهي!“ چنڊر ڀرسان پيل هڪ مڪل ٺاري کڻي ورتائين: ”اچي
ڏس ته ڇٽن نه ٿو ماري پڇاڀانس.“

”ليلان ڇو هٿ ڇڏي هٿ ۾، هٿن طاق مٿي
ڪري، هٿ لٽا، اڃان به ٽي قدم مس ڪيا هوندا تون ته اندران
ڪنهن شي جي ڪرڻ جو دل ۾ ڌڏڪو بهدا ڪندڙ آواز ٿيو
۽ انهيءَ جي به، پٺيان اولاد، جي دل ٽاريندڙ چمچ، مان ٻڌري

اندر گهڙاس. منهنجي ڀرسان هڪ ڪارو ڀاڙو لنگهي، ڇڄندو
 ٻاهر وڌو. اندر ڏٺائون ته ڇنڊر لبلان جو سر پٺهجي سڀني تي
 رکي، کيس سامت ۾ اٿڻ جي ڪوشش ٻيو ڪري ۽ چئي
 ته 'راڪاس منهنجو لڪڻ ڏسي ڀڄي ويو.' اسان ٻنهي لبلان
 کي آهستي آهستي اُٿي ٻاهر ڪيو. ٻاهر جي نازيءَ هوا ٻاٿي ۽
 جي ڇڄڻ جلد کيس هوش ۾ آندو. پوءِ ته مان اچي ڇنڊر
 تي چڙس: 'هليو آهي راڪاس مارڻ. ڏٺا ڇا مان ڇا
 ٿي پيو؟' پر هن جو هڪڙوئي جواب: 'پر راڪاس نه
 مري ويو.'

”ٻارهن تيرهن ورهين جو ٿيو ته سندس جوت ۾ هڪ
 ٻيو لچڻ بڪڻ لڳو. سونين هر ڪنهن رنگ ۽ روپ ۾ مٿس
 گهرو اثر وجهڻ لڳي. سڀئي مصوعي شي، يا ڪنهن سهڻي
 چتر، يا قدرت جي ڪنهن سهڻي سماءُ ڏسڻ سان سندس روح
 قبض ٿي ويندو هو. اکيون انهيءَ ۾ وڃي کپنديون هيس، ۽
 پنهنجي هستيءَ جو سڌ سماءُ ٻيو ڀلجي ويندو هوس. مون کي
 ياد آهي ته هڪ ڏينهن منهنجي پندرهن ورهه ۾ پير وجهڻ
 تي آسيءَ مون کي هڪ نهايت نزاکت واري قيمتي ساڙهي
 سوکڙيءَ طور ڏني. ڇنڊر کي جڏهن ڏيکاريم تڏهن هن تي
 هڪ عجيب برقي اثر ٿيو. ڪا مهل ساڙهي هٿ ۾ جهليو،
 ڪنهن سڌاري ۾ ويٺو هو، پائڻين ته اُنجو سوکڻ روپ ٽڪي
 رهيو هو. نيٺ، جهٽڪي سان اُن کي پنهنجي سيني سان لڳائي،
 ڪومل آواز ۾ چيائين: 'آتي سندر، راتڪا، آتي سندر! مون
 پنهنجون ٻانهون سندس گلي ۾ وجهي، چيو: 'مها ڪوڏي،
 ڇنڊر مها ڪوي!'

منهنجي هم-مسافر ساهيڙيءَ جي اکين ۾ آنند جي
 جهاڪ جهاڪ لڳي. سندس منهن خوشيءَ ۾ ٽڙي خوش-نما
 ٿي پيو. اکيون بند ڪري، ڪجهه وقت هوءَ انهيءَ آنند جي

رائفي چڪل ۾ مشغول هئي. مان سڄي ڪنڌ کان رهي نه سگهان ته سندس چوري جي بهار ٿيڻ تي منهنجي دل به بهار بهار ٿي. سندس صورت جي هن نئون ورن ڏسڻ سان، مون سندس ذاتي سونهن جو مشاهدو ماڻيو، ۽ منهنجي دل ۾ خوشيءَ جي هڪ ماڻهائي لهر اُٿي. مان سندس سونهن ۽ ميٽا، سندس حسن ۽ تهذيب تي، عجب کائي، غور ڪرڻ لڳس. هڪ ڀيري سهڻي استريءَ ۾ جي ڪن هڻڻ گهرجن سي سڀ مون کي هن ۾ ڏسڻ ۾ آيا، ازانسواءِ، کيس بيان ڪرڻ جو ڪهڙو نه سندر ڏانءُ هو! منهنجي دل مٿين ذڪر مان ۾ ٿي ڳالهائون ته جائي جهٽيون هيون هڪ نه هو ۽ چندر کان ڏيڍ سال وڌي هئي، ٻيو ته سندس ٻالو راتس، نه ٿي راتس، هو ۽ ٽيو ته ليلان، ڪمل-نشي ليلان، چندر جي جموت ۾ ڪو گهرو بهرو ورتو هوندو.

نيڪ، هن بهنجي پٽ اکيون کولي، مونڏي بهاري چيو: ”آهو ڪهڙو نه آندمي سمو هو! چندر بهنجي پٽ ڪوٽڙوڻ جوڙي، ڊوڙندو ليلان ۽ مونڊو اندو هو. ۽ باغجي جي ڪنهن گوشتي ۾، اسان ٻنهي کي وڻ جي هٿان ويهاري، پاڻ اسانجي سامهون ٿي بيهندو هو ۽ پنهجي ڪوٽا پڙهڻ شروع ڪندو هو. سندس منور وڏين اکين ۾ سڀا آچي واسو ڪند هئا، ۽ سندس آواز ڪوٽا جي جذبات جي گهرائيءَ يا هڪڪڙڻ مطابق ٻيو مٿي چڙهندو ۽ هيٺ لهندو هو. ست ٻن کانپوءِ پنهجي هستيءَ جو سماءُ مٿي ويندو هوس، ۽ هو هڪ شمع جي لات جيان، ڪوٽا جو سڄي روپ بنجي اسانجي سامهون ٻڌو هوندو هو. اسان ٻنهي تي جادو جو اثر ٿي ويندو هو، مگر هيءُ جادو گراور هو. هن نڪي پگڙي ۽ کي ثابت ٿي ڪيو، نڪو وري رٿيو رسال ۾ وجهي، آهو ڪنهن تماشين جي هٿ ۾ ڏيئي، گرم ڪري، پٺي ڪههجي کيسي يا ڪن

مان ٿي ڪريو. هر ماڻھو جو مدد آڻڻ هجي موليٰ
 ڪنهن آڏو، الڳ ڪري ڇڏي. سان اسانجي ڪتاب ۽ اسان
 راند ٿي رهي. ڦهلائين ٿا ڪي ڪلهو ٿي، ٺڪي ڪڍ ڪڍ ٿي
 ٽريون ٿي ڇڏي. آهي ڪو راکڙ ۽ راکڙ سان هڪ ٿي
 ٿي ويا.

”ڪنهن ٻيل ٺهي، هٿ هٿ ۾، نديءَ جي ڪناري
 تي سهر ڏيها ڪندا هئاسين. سرشتي ۾ جي هر ڪا وٽ سندس
 نذر جهنيدي هئي، ۽ سندس شا-راني زبان ان کي آڏو روپ
 عطا ڪندي هئي جو آها رواجي شي ڪنهن نئين رنگ ۾
 ڏسي هئي، دلچسپ ۽ دل-ايائيندڙ رنگ ۾؛ ۽ هن جي سنگ
 اسين به آهي ۽ دنيا جو سير ڪنديون هوسين حتی ڪجهه به
 رواجي يا حسي ڪونهي، جتي هر ڪنهن وٽ ڪي بههجي
 پگائي، جلوندار هستي آهي.“

”سندس حياتي ۾ ڪي اهڙا به ڏينهن ايندا هئا جو هو،
 اڪيلو ٿي اڪيلو، ٻين هارن يا نديءَ جي ڪناري تي پيو
 گهمندو هو. سندس منهن ڪنهن عجيب شوق سان پيو بهڪندو
 هو. پر آهو شوق پرڦلنا جو نه، پر طلب جو هوندو هو، هو
 ڪنهن الڳ ڪو وٽ جي ڳولا ۾ هوندو هو. آهو ڇا هو
 جنهن کي هن ڳوليو ٿي؟

”هڪ ڏينهن، مون کيس هڪ ٻورن-ڪڙيل گلاب جي
 گل وٽ پيئل ڏٺو. سندس اکيون گل ۾ ڪل هيون، پر آهو
 ظاهر هو ته هن ان جي پار ڪنهن سوکڻ وٽ ڏي چٽائي پئي
 نهاريو. مان جهيڙيڪ سندس ويجهو وڌس، ته به هن کي منهنجي
 اچڻ جو سماءُ ڪونه پيو. ڏهر پندرهن منٽ مان ههڙا به ٻه ڏانهن
 ٺاهي موٽيس ته به هو آهستي پيو هو. سندس سارو سرير سوٽ
 ٿي ويو هو ۽ سندس منهن، خاص ڪري اکين ۾، هڪ آهو
 آهه هو جو هن عالم جو ٿي پاسيو. مان چپ چاپ اتان هلي

وڌس. ڪلاڪ ٻن اٺنوءَ جا من سائس ڪاٽيس، ٽاهن ڏسڻ
 ۾ ڇڏي، اڄ ڪلاڪ جي ڪل ۾ ڪهڙي پري ويهڪو ڏس
 رهيو هئس؟ هن ڏاڍي ڪهڙي سان ورائيو: 'مان سونهن ۾
 دائي روپ گولي رهيو آهيان. هي سڀ سهڻيون شيون صدي
 انهيءَ ڏاهن رستا آهن. مان ضرور سونهن جي الوڪڪت ڏوٽي ۽
 ڪي گولهي لهندس. منهنجي آتما جو نواس ان ۾ ئي ٿي
 سگهندو. جيستائين مون کيس نه ٻاڻو آهي، تيستائين منهنجو
 روح سدائين بي چئن ۽ بي آرام رهندو. دنيا ۾ سهڻي ۾ سهڻي
 شي مون کي آپورن پيئي پاسي. ليلان ئي ليلان ڏس. سندر،
 آتي سندر آهي. پر منجهس ڪا مڙياڻي آپورن آهي، جو من
 کيس سويا جو پورن روپ نٿو سمجهان. منهنجي ڪليا ۾
 سونهن جو آدرش آهي. انهيءَ کي مان جسماني ويس ۾ گولي
 رهيو آهيان.'

"مون پڇيس: 'پائين ٿو ته پورن سنساري ۽ ٽن يا
 جيون ۾ ممڪن آهي؟'

"چيائين: ڪئن چئي سگهجي؟ مون کي مٿي ايتري
 خبر آهي ته جيستائين پورن سونهن جو مشاهدو نه ماڻو اٿم
 تيستائين مون لاءِ نه چئن آهي نه آرام. منهنجو روح انهيءَ لاءِ
 تڙندو ڦرندو."

باب ٽيون

هن هڪ ٿڌو ساه کڻي، ڳالهه جو سلسلو قائم رکندي، چيو: ”هن، نيٺ، پنهنجو سونهن جو آدرش ٺڌو، پر قسمت کيس آفڪان وڇرائي، ديوانو ڪري ڇڏيو.“

راڌڪا، منهنجي هم-مسافر ساهيڙي، هڪ اونهيءَ گهيءَ ۾ پئجي ويئي. مان به هن ڦٽندڙ مجذوبي شاعر جي آدرش جيون جي ويچار ۾ غاڻان ٿي ويس. هو هن اسٽول لوڪ جو جيون ٿي پاسيو. ڪنهن سوڪر، سندر لوڪ جو جيو جوڪ کان هن سنسار ۾ اچي پيو هو. پنهنجي اباڻي عالم جي يادگيري ميسار جي نه وڃڻ ڪري، سدائين انهيءَ جي سڪ ۽ چڪ کان بي چئن هو. پورن سندرتا جو آدرش، جنهن ۾ سندس آتما جو نواس هو، سو کيس هن آپورن سنسار جي آپورن وڻن ۽ جيون ۾ ڪٿان پڙ پيو هوندو؟ ڇا پر، ڪنهن ۾ هن اهو آدرش پاتو هوندو؟ من ۾ انهيءَ سوال آڻڻ سان، مون ۾ هن جي جيون-ڪٿا وڌيڪ ٻڌڻ لاءِ حرص وڌو، ۽ مان پنهنجي خيال ۾ محو ۽ ملول ساهيڙيءَ کان پهچيو:

”هن سنسار جون سڀ وڻون آپورنتا جي سراپ هيٺ آهن. مڪمل حسن، پورن سونهن جو مظهر هنڪي اهڙي سنسار ۾ ڪئن نصيب ٿيو هوندو؟“

راڌڪا مون ڏانهن تپرس سان نهاريو، ۽ وري هڪ سرد آه پري، چيائين: ”اهوئي ته هن جي ازحد اڀاڪ جو ڪارڻ آهي. سندرتا، سچ، پنهنجي محجوبي مٽڪڙي تان پنهنجو حجاب لاهي، هنجي اڳيان اصلي پورنتا جي روپ ۾ پاڻ پٽرو ڪيو. توهان شايد سنسڪرت ساهتيه ۾ هڪ ڪٿڪ جي جيون-ڪٿا پڙهي هجي. هو هر روز رات جو راجا کي هڪ نئين ڪهاڻي

رائنڊرو هو. انهيءَ ڪم ۾ ورهه اٽڪي وڌي، ۽ نيت سڀني
 اکڻن جو اٽڪار به اچي ختم ٿيو. پر جڏهن رات به راجا کي
 وڏي ڪٽاڻي ۾ 'مهراج' مونوٺ هائڻ ۽ اٽڪڻن آڏائي ڪرڻ
 اچي آهي جا توڙهائجي چرمن ۾ پيش ۽ رٿائڻ، تڏهن راجا
 ڪوٺ تي چيس: 'اڙي سورڪ، تڏهن مان ڪٿن ڪٿي؟
 توکي ٿڌن جي مهاڻي آهي. انهيءَ عرصي اندر جي ڪا
 ٿيڻ ڪٿا نه اچي ٻڌائين ته سوريءَ تي لڙڪڻو ويٺو،
 ويٺو ڪٿڪ ڏاڍي وياڪل ۽ پريشان حالت ۾ بهڪندو
 ٻٽڪندو، ڪٽاڻن جبل تي اچي پهتو، شو مهراج، ڪلاس-
 پٽي، انهيءَ وقت پهچي ارڙاڻي آيا ڪي هڪ ڪٿا ٻڌائڻ
 آرنپ ٿي ڪئي. ڪٿن منهنجي نرمان ايندو ٿي، هو ترسيو،
 ڪٿڪ جڏهن وٽس پهتو ۽ ڏندوت ڪري، آسپس مڱيائين،
 تڏهن ڀولائڪ پڇيس: 'اي منهنجي تون ڪٿن گهليجي هئي آيو
 آهين؟' ڪٿڪ ويٺاري پنهنجي بيوسيءَ جي حالت بيان ڪري
 ٻڌائي. شو شپوه، تههتي، کلي چيس: 'تڏهن ته تون بلڪل
 تڙ موقعي تي آيو آهين. مان اجهو هٿر آيا ڪي هڪ ڪٿا
 ٿي ٻڌائي. هاڻ ويهه ۽ ٻڌو' پوءِ شو مهراج هڪ نهايت روچڪ
 ڪهاڻي آرنپ ڪئي، جنهن ۾ هڪ هٿ لڪشميءَ جي الوڪڪ
 سونهن جو دل-لڙاڻو ڏڪر آيو. جڏهن ڪهاڻي پوري ٿي،
 تڏهن ڪٿڪ مهاديو جي سرن تي ڪري پيو، ۽ وڃي ڪٿائين
 ته 'اي ديون جا ديوتا مون مسڪين جي هڪ ٻي به وٺي
 آهي.' شو مهراج چيس: 'ڇو جيڪي ڇوڻو هجي، من
 عرض ڪيو ته 'اي دين جا داتا! مون کي لڪشميءَ جو آڻو'
 وڃر جو درشن ڪرايو جنهن وڃر هوءَ حر مان نڪري ناري
 جي چرمن وٽ اچي اراحماني ٿي.' مهاديو سمجهائين ته 'اي
 سورڪ! انهيءَ وقت جي سڌرنا جو نتيجو ڪنهن به منهن جون
 اکيون سهي ڪونه سگهنديون. انهيءَ ڪري انهيءَ ڳالهه تان

لهي وجہ، پر هو رهو جي هوڻ ٿاڻ هڪ ٿي اهو ڏيکارڻ جي
دو، لاچار، ڪشمي ۽ ٻئي پاڻو ٺاهيو. ان ٻي ڏيکارڻ آهي
پر آهي هو ۽ ٽيڪسري سارڻا هو ٽڪاو ڪرڻ جي آهي ۽
ٿيو. ان جو قبح هو مردانڪ ڪري نه سگهيو ۽ هو چڻي
ڪرو ۽ سامهه جي هر چيزي ٻيڙي جون ٿاڻ اڄ ڏينهن ٽنهي
هر آرگي ڪرڻ جو آتما انهيءَ سونهن جي پٺيان ڪرڻ ۽
پرڻن تي پئڪي رهيو آهي. سهرين جمن وٺڻ سان به اهو
تريٽ نه ٿيو آهي.

مون پڇيو: ”پر اهڙي الوڪڪ سونهن ڪنهن استول
روپ ۾ ڪيئن ڏسي سگهجي؟“

هن ورائيو: ”اهو مان ڪئن چئي ٿي سگهان؟ مونکي فقط اها پڪي سڌ آهي ته چندر انهيءَ سونهن جو درشن ليلان جي استول سرور ۾ ڀاتو.“

”ڪڏهن، اسان ٽنهي ڪراچي جي هوا بندر تي
سمند جي ڪناري تي پئي پيسار ڪيو. نيلان ۽ مان چندر کي
گڏوڏ لاءِ باني سان گڏجي ڪراچي ۾ آيون هيوسين. چندر
ڪراچي جي ڪاليج ۾ بي. اي. جي ڊگريءَ لاءِ پڙهيو پئي.
گذريل وٽڪيشن تي اوچتيءَ بيماريءَ ڪري، ڳوٺ اچي نه
سگهيو هو. اسان ٻنهي جو چندر ۾ ساهه هو. اسين ڀلا سندس
بيماريءَ جو ٻڌي، ڪئن دور رهي ٿي سگهيو سين؟

١٨٧
۴ پنهنجي سمنڊ جي ڪماري تي، چندر جي سگهت ۾،
پسار ڪرڻ ۾ اسان پنهني کي بي حد آندو پئي آيو. سور ۽ ديوتا
سمنڊ ۾ اچي ڏيئي آلوپ ٿي ويو هو، ۽ آفتق تي اول ڪونهي.
۵ پوءِ سرخ رنگ جي جهرمر لکي ويئي. سنهين، سمنڊ ان ۾
سرخ رنگ وٺي ويا بهري، آسمان جي نولي نير تي سحر پئي
ڪيو. اوچتو، موٽڻ جي ارادي سان، جان ڪڍڻ ورايو. تنهن
شفق جي شهر - حسن جو نظارو ڏسي، اسان جا قدم بند ٿي

ويا. ائين ڀانهوسين ته ڪنهن نئين عالم ۾ اچي پيا آهون، جتي نه آهي تڪي، اکيون ڪيندرڙ روشني، نه اوندهه، نه گرمي نه سردِي، جتي جيت جا سڀ ضد، سڀ دوند ماريو، هيڪڙائيءَ روپي حسن ۾ هڪ ٿو وڃن.

”ليلان جي مک مان ڪوئل، جهيٽا لفظ ازخود نڪر، ڪهڙي نه آکوڪڪ سندرتا، اسان ٻنهي ڏانهس تهاڙيو، هڪون اڪيون شفق جي شاندار نظاري ۾ ڪنل هيون ۽ هن رنگپوميءَ جي وايو منڊل ۾ خود سندس سونهن الو ڪڪڙي پيئي هئي. چنڊر، ليلان جو هيءُ نئون حسن ڏسي بي خود ٿي ويو. هڪي ٻانهن ۾ جهلي، سڀني سان لڳائي، چيائين: ”ليلان“ ليلان، منهنجي پورن سندري! منهنجن سڀني سڀني جي پرڦاٽا، ليلان جي گلن تي سرخي آئي ته هو تهائين وڌيڪ سندرتا ۾ جرڪي لڳي، ۽ چنڊر سندرتا جي مدهوشيءَ ۾ وجد ۾ اچي ويو.

”اول سچيت ليلان ٿي. هو پاڻ کي هنجي ٻانهن مان آهستي آهستي ڇڏائي، ٻوڙي، وڃي موٽر ۾ ويٺي. چنڊر آئيني وجد جي حالت ۾ بيلو هو. هو، ان مهل، آندو-سماديءَ جو سڄو سڙوپ هو سندس ساري سرير مان آندو پئي نڪيو.“

”ون آهرو ٿي پڇيو: ”پر انهيءَ پورن سندرتا جي درشن ڪيستائين جٽاءُ ڪيو؟ هڪي ليلان ۾ پوءِ به ساڳي پورن سندرتا ڏسڻ ۾ آئي؟“

راڌڪا چيو: ”ها، ليلان هجي لاه سڀيو، پورن سندرتا جو سڄو روپ ٻنهي پيئي. انهيءَ سونيءَ ڪهڙيءَ کانپوءِ، ڪڏهن به هن سندس سونهن ۾ ڪو نقص نه ڏٺو. هلا هوءَ پري پورن هئي.“

مون انهيءَ تي روشني وجهڻ جي نوع ۾ چيو ”تحقيق، سونهن انسان جي مرديءَ ۾ ٿي وڃي ۽ نه ٻاهرئين دٺ ۾.“

”معاف ڪجو مان انهيءَ ۾ اوهانسان شامل راه نه اهيان.

سونهن، برابر، انسان جي هڙدي ۾ وڃي ٿي، پر جڳت جون
هيون رڻون به ان ۾ بهرڻ وڃن ٿيون. هر هڪ انسان جي دل ۾
سونهن جو پنهنجو پنهنجو آدرش آهي، ۽ حُڏن ڪنهن به رهنمائي
شيءَ نه ڏيندا. سڀ بهرڻ رڻن جي سڌ ۾، انهيءَ آدرش سان اچي
ٻڌل ٿي، تڏهن هنجي دل از خود انهيءَ ڏي ڇڪجڻ وڃي،
۽ هو انهن محسوس ڪري ته مونکي زندگيءَ ۾ عزت ۽ عزت
چيز هٿ آئي آهي.“

مون گهڻو ڳالهائڻ سان چيو: ”مان ڀانيائون ته مونکي پنهنجو
رايو ڦيرائڻو پوندو، ڇاڪاڻ ته منطق جي نگاه ڪان توھين
مونکي وڌيڪ برابر ٿا معلوم ٿيو، دير هيءَ مسئلو ڪنهن فراغت
جي وقت حل ڪيو. مان اهو ٻڌڻ لاءِ آيو آهيان ته هو پورن
سندرتا جو سچو روپ ڀائي به ڪٿن اهڙي دڪ جو شڪار
ٿيو، جنهن کيس ذري گهٽ دٻائون ڪري ڇڏيو.“

منهنجي سامهون ٿي، نهايت درد ڀرڻي آواز ۾ آيو: ”اها
ڪهاڻي بالڪل دلسوز ۽ دکدائڪ آهي. انهيءَ جو چڙو ويچار
منهنجي سر ۾ سڙو پيدا ٿو ڪري پر جيسين اوهان کي
اها نه ٻڌائينديس، تيسين توهان کي ڇنڊر جي شخصيت جو
پورو چتر نه ملندو.

”انهيءَ خريش-نصيب حادثي کان لي مهنا هوءَ، ڇنڊر
جي هڪ ڪوٺا ڇپجي پٽري ٿي، جنهن ۾ سندس پورن
سندرتا جو درشن بخوبي بيان ڪيل هوءَ ڪوٺا جي آخري
ڀاڱي ۾ هن سماجڪ پابندين تي جُلم ڪئي هئي، ۽ انهن کي
انساني چٽائيءَ ۽ اڳيان جو نتيجو سڏيو هوءَ هن جي راءِ
موجب انسان جي سموري دڪ ۽ ڪشت جو ڪارڻ شاديءَ
جون پابنديون آهن. شادي، هن جي ويچارن موجب، سونهن ۽
پرير جو سيلاپ آهي، ۽ پاهريون پابنديون سونهن توڙي پرير
ٻنهي کي هوسالي مارين ٿيون. انهن ٻنهي جي وڌڻ ويجهڻ جو

”ها، اهو سندن امرو، پر چار جي انهن ٻن سندن“
سندن حسنيءَ ۾ ڦرو ڪر اندو؟“

”چندر جي سڌي اراد سان، ليلان جي سندن کي
چرڪ ٿي ڇڏيو. ليلان جو پيءُ سندن ڌرم مهاودناب جو هيو.
مستتر آيو. مستر ته گهڻو ڪري درد اچاري ٿسدا آهن، پر
ليلان جو پيءُ ته ٻنهن اٽل درد اچاري آهي. هن ليلان کي
چندر سان گڏجڻ مسجڻ جي آزادي به انهيءَ ڪري ڏني هئي
جو ٻنهي ڪشمن ائين ئي ٿي سمجهيو ته جلد ٻنهي جي هڪ
ٻئي سان شادي ٿي ويندي. پر چندر جي هنن نون خيالن هن
کي ٻچاري ڇڏيو. هو ڪئن پنهنجي ڪچري نينگري هڪ
اهڙي جيو کي ارڙي سگهيو ٿي، جو ڌرم-لينيءَ ۽ سماج جي
بابدين جو دروڌي هو، جنهن واه جي ٻڌڻ کي توڙي، آزاد
بربر جون لاٿون ٿي لنوبون؟ ٻنهي ڪشمن ۾ انهيءَ مسئلي تي
بحث مباحثا ٿيڻ لڳا. بابي نهڪام ويچار سان ساري گالهه سوچي
ليلان جي پيءُ کي رهائي آچي، ۽ هن چئن ڏينهن ۾ ليلان
جو مڱڻو هڪ تازو آه. سي. ايس. ٿي آيل نوجوان سان ٿي ويو.
”ويچاري ليلان! ڪهن به سندس آسگن ۽ آرادن جو

ويچار ڪونه ڪيو، مائٽن کيس پنهنجي ملڪ ٿي سمجهيو؛
انهيءَ ڪري پائيائون ته کين هرڪو آڌڪار هو کيس آڪلائڻ
جو. ڪومل، نيلوفر جهڙي نرم ۽ نفيس ليلان هفتي اندر
هپائجي ويئي. سندس منهن مان جوانيءَ جو جوهر ۽ خوشيءَ
جي جهلڪ آڏاسي ويا، گهڻي ويڄ طيب آيا، پر نينهن جي
نراسائيءَ جو علاج انهن کان نه ٿيو. هڪ ڏينهن منهنجي ڀڄا
ڪيائين. سندس مڱڻي بعد مان ساڻس گڏي ڪانه هيس جيتوڻيڪ
سندس بيماريءَ جو سماه روزمره پاڙي مان ڪههڪان لهي ايندي
هيس. دل گهڻوئي گهرندي هئي ته سندس بستري ڀرسان دهلي
هجان، پر ظاهري سببن ڪري ائين ڪري نٿي سگهيس. سندس

سڙ ٿيڻ تي اڃا به وڏو سندس، سندس اڃا به وڏو، سندس کي هيٺ وٺي ويٺي، ويچارِي ڪري ڪنڊا ٿي ويٺي هئي. چوري جي چمڪ ڏمڪ هلي وٺي هئس، منهنجي اڃا به لڙڪ لڙي پيا، مون سندس، سندس هٿ آهستي پنهنجي هٿ ۾ جهلي، فري انڪي چيو. ليلان جي منهن تي هڪڙي مشڪ آئي، ۽ نهايت ئي جهيٺي آواز ۾ چيائين: 'راڌڪا، چنڊر کي خاطر، ڏج ته منهنجو سڌو سندس آهيان.' سندس اکيون بند ٿي ويون. سندس منهن تي الوڪڪ آند جي جهلڪ ڏيکاري ڏني. مون فري، سندس پيشانيءَ تي هڪ ڀري ڀري ڏني. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا، پر منهنجي دل ۾ ڪنهن آند جي مانيٽيءَ لهر جو احساس هو جنهن هنن لمڙن ۾ پاڻ پڌري ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي: 'پرهر سماج توڙي موت تي جيت پاتي آهي.'

"انهيءَ ڏينهن رات جو ليلان جو آتما روپي پکيڙو بند مان بدا ٿي پرواز ڪري ويو."

باب چوٿون

راڌڪا جي اکين مان اڃا ڳوڙها سڪائي ڪين هئا ته امين دوميل اچي پهتائين، رستي جي ساڄي، پهاڙ جي اوچي - گهاٽ پٽ پيلي هئي، جنهن مان ڪتان ڪٿان ٿڌي، نرم پائيءَ جا آبشار پئي وهيا، ۽ رستي جي کاٻي هوٽل هئي جنهن رات ڪاٿي هئيسين، ۽ ان جي پٺيان جهلم موج ۽ مستيءَ ۾ گهر گهاٽ ڪندي پئي وهي.

سج لهي، ڏونگرن جي پٺيان وڃي لڪو هو. اسين هٿ منهن ڌوئي، ڪپڙا مٽائي، نديءَ جي ڪناري تي تهلندا، پرمان ٿي جا جهلم جي مٿان پل آهي، تنهنجي اچي پيئائين. اسان جي

سامهون جهار ٿيندي، گجي ۽ گهر گهات ڪندي، اسانجي هيٺان
وهي پئي. سندس مائي ايڏي لڳي هوندي نه، پاڪل سوچ هو.
آڪٽ آفيس جو هڪ ڪلارڪ اتان اچي لانگهائو ٿيو، تنهن
کان پڇڻ تي معلوم ٿيو ته هن مڪان کي دو ميل انهيءَ
ڪري ٿا سڏن جو اتي جهار ۽ ڪرشن گگا اچو مان ۽
’دو‘ (ٻن) جو ’ميل‘ يا سنگم ٿئي ٿو.

”هو هيءَ ميلاپ- آستان آهي.“ راتڪا چيو.
”قدرت ته انهيءَ کي ميلاپ- آستان ئي جوڙيو آهي.“
ڪلارڪ ورائيو: ”پر، منهنجو به منهنجي جيون- ساٿي سان
ميلاپ هتي ئي ٿيو. انهي کانپوءِ مان هميشه ائين پائيندو آهيان
ته جن به جوڙن جو قسمت سانگي هتان گذر ٿئي ٿو، تنجو
سچو ميلاپ هتي ئي ٿئي ٿو. آيد ته... نه، نه مونکي هڪ آهي
ته توهان کي به اهڙو آزمودو ٿيندو.“

ائين چئي، هو ويندو رهيو. راتڪا جي گلن تي هڪ
هڪڙيءَ سرخيءَ جو هٿ چانئجي ويو، ۽ هوءَ سهن ڦيرائي،
جهار جي نرت ۽ ناچ ڏسڻ ۾ مشغول ٿي ويئي.
مان به سندس ڀرسان وڃي بيٺس. ڪجهه وقت پاڻيءَ
جي چڙڪ- ماريل چوڻن ڏي نهاري، اکيون مٿي کڻڻ کان سواءِ
چمر:

”راتڪا- اميد ته مون توکي تنهنجي نالي سان سڏڻ
جو اذڪار حاصل ڪيو آهي.“

”ها، ها، توهين مونکي منهنجي نالي سان سڏي سگهو
ٿا. ٻئي وري ڪهڙي نالي سان سڏيندو؟“
”راتڪا، مان توکان سوال پڇان؟“

هن تپرس ڀرين اکين سان مونڙانهن نهاريو. پوءِ نهايت
گنيپرتا سان چيو: ”چونه.“

مون ٿورو سوچي، کيس چيو: ”راتڪا، ڪالهه توکي

وڌراه ۾ ڏسڻ سان توکي ۽ آتمڪ ۾ مون ائين محسوس ڪيو ته اسين آتمائن جي ڪنهن ساڳئي فيلي مان آهيون. مون توکي انهيءَ ڪري پنهنجي آتمڪ ڀيل ڪري سڏيو. مان اهو معلوم ڪرڻ لاءِ اڌير آهيان ته توکي به ڪو اهڙو احساس ٿيو.

راڌڪا ڪيتروئي وقت سوچ وڌچار ۾ محو هئي. شمع جي سرخ روشني رات جي ساهيءَ ۾ ٽڪري ٽڪري جذب ٿيندي هئي ويئي، ۽ آسمان ۾ تارن ٺڪري جهرمر لائڻ شروع ڪئي. راڌڪا، نيٺ، پنهنجون اکيون مٿي کڻي منهنجي منهن ۾ نهاريو، ۽ چيو: ”مون ٿي ڀانيو ته توهان جهڙو آتمڪ سڀڻن ۾ وشواس رکندڙ ماڻهو نه اڌير ٿي سگهندو. اڌيرنا ته آوشواس جو آهيان آهي.“

مون مشڪي چيو: ”انسان جو پاڻ اپورن آهي، تنهنجو وشواس پلا ڪئن ڀورن ٿي تو سگهي؟ هنڪي ٿي تي تي تصديق جي ضرورت ٿي هئي.“

”مون توهان جو پهريات ڪاٺي وشواس ڏيکاريو هو شايد تصديق لاءِ ڪافي سبب نه هو؟“ اهو چئي، هو هٿن ڏانهن هلي ويئي.

مان چپ چاپ اُٿي ٿي بيٺو رهيس. پر منهنجي دل ۾ آنند جون لهرون اُچل ڏيئي پئي لڳيون. منهنجو سارو سرير ٽٻايو ٿي سمايو. منهنجي هردي ۾ ڪنهن الوڪڪ خوشيءَ جو راڳ، جهلم جي مرڻنگ سان همساز، آلاپجي رهيو هو. قصن ڪهاڻين ۾ انساني جهوت جي پرقلما جا گهٽائي چتر چٽيا هئا، پر اڄ مون محسوس ڪيو ته اها پرقلما سچ پچ چا آهي.

طالب

”اهي جو سڀني ڇوڪرن جو ٻچ، سوئي آهيان مان؛
لکي آهي ڪجهه، ڇراندڙ يا آڇر، جڻي جو مون بنان.“
[گهٽا]

”پڇيوني تان پٿور، نات پڇڻ هوءَ م پريز ڪي،
ڏورن وارن ڏور، هڏ نه آهن هوت ڪي.“
[شاهه]

(۱)

چندن - واڙي جي برفاني ٻيل تي، چنڊرما جي چيٽڪ
هيٺ، مون سونهن جو سر سهي سڃاتو، ۽ منهنجي ڪاٻا جا
سڀ وڪار ويندا رهيا. مان تن توڙي من ۾ تازو توانو ۽ نو
بنو ٿي پيس. ڀلا، جو سرؤ سندرتا جو مشاهدو ماڻي، ائين محسوس
ٿو ڪري ته اناري عالم سنئون هو پاڻ به ان ۾ وڃي ٿو،
تنهنجي ديهي ۾ روڳه ۽ دل ۾ رقت ڪيئن رهي سگهن ٿا؟
ٻئي ڏينهن، صبح جو، نيرن ڪري، مان وري ٻيل تي
آيس، ۽ انهيءَ مشاهدي کي جهڻي، موزون لفظن ۾ قيد ڪرڻ
جي ڪوشش ۾ لڳي ويس. ٿوري وقت ۾ منهنجي زمان ۽
مکان جي سرت مٽجي ويئي، ۽ مشاهدو ۽ ان جو شاهد هڪ
ٿي، شعر جي صورت وٺندا رهيا. جڏهن وري سچيت ٿيس ۽
بينسل ۽ نوابڪ ڪيسي ۾ وجهي، نهايت ترپتيءَ سان، هڪ وڻ
جي ٿڙ تي آهيس، ته اوچتو ”چندر، منهنجو چنڊرما“ جو آواز

ڪن تي پيمر آواز ۾ مڌرتا ۽ آند هو، ۽ انهن سان گڏي انت
آڪير. مون ته يڪدم سڃاڻو ته اهو منهنجي راتڪا جو آواز
آهي. مون ڏاڍي ۽ سڪ ۽ خوشي سان ڪٽ ورائي، ڏانهس
نهاريو. هو ڊوڙندي، مون ڏي پئي آئي. مان يڪدم اٿس،
ڏانهس وڌيس. مون وٽ پهچڻ سان، هن پنهنجون پنهنجون منهنجي
گلي ۾ کڻي وڌيون، ۽ مون کي سيني سان لڳائي، سڌڪن ۾
چوندي رهي: ”چندر، منهنجا چندر!“

نهٺ، جڏهن دل جو جذبو ڊور ٿيس، تڏهن پنهنجا پسي
ڪومل، نفيس هٿ منهنجي منهن تي گهمائي، منهنجي اکين
۾ نھاري، منهنجي تن ۽ من جي حالت محسوس ڪرڻ لڳي،
ڪهڙو نه اونهو مائري تنو جو ڀاڙ منهنجي راتڪا ۾ آهي!
آهي منهنجي، ساڳي ۽ گجڙ ۽ لبلبل دٻي، پر منهنجي سار سنڀال
مڙي ۽ ماءُ جيان ئي ڪيائين. مون کي پڪ آهي ته جن ڏينهن
۾ منهنجي جيوٽ پاڳاڻي جي اوريا جي دهم ڪماري نبي پئي
لڙڪي، تڏهن جي مون کي سندس مائري پريم واري پر گهور
نصيب نه ٿئي ها ته اڄ نڪو سنون جي قطار ۾ شمار ڪيو
وڃان ها، نڪو وري اها سوائِي سربر ها جنهن جي پاڙسندرتا
جي سر ۾ آهي.

کيس شايد خاطري ٿي ته مون سان جا وڌڻ هئي سامون
کان موڪلائي ويئي آهي. سندس منهن تي مسڪراھٽ آئي، ۽
چيائين: ”تون مون کي اڪيلو ڇڏي، ڪيڏانهن هليو وئين؟
مون نذر هو به خيال ڪونه ڪي.“

مون به مشڪي، چيس: ”جيڪي مون آهيءَ وقت ڪيو،
نهن لاءِ مون کي جوابدار نھرائڻ، مون سان نسورو آنياءُ ٿيسو.“
هن گپير تي چيو: ”پر منهنجو به خيال ڪونه پيءُ؟“
مون وري به مشڪي چيس: ”منهنجي راتڪا ڏندين ڏاند
آهي. جا هڪ انهي مريض جي پرگهور آهي سگهي ٿي، جو

گهري ۽ گهڙي ۽ جي رستي ۾ وهڻو هو، ۽ سوائي ۽ چربائي
 جي، وڃي ڪنهن به چٽاڙهي ڏيڻ کان سواءِ ٻئي آيو ويو، ۽ جنهن کي
 پنهنجي اعمالن جي حواليءَ جي ڪار، مٿس ڪانه هئي، سا
 صرف پنهنجي سچل ڪنن نه ڪري سگهندي؟“
 مون ڏو ته منهنجي جواب هنجي من کي تصديق ڪانه
 ڏني. هن ڪنڌ ڏوڻي چيو: ”استري جنهن کي هو ۽ پيار ڪري
 بي تنهنجي پر گهور ۽ حفاظت دل و جان سان ڪري ٿي، پر
 کيس وري سندس پر گهور ۽ حفاظت لاه ٻئي ڪنهن جو احتياج
 هميشه رهي نٿو. پر، خير، توکي ٿو ٻڌو ڏسي، مان ڏاڍي خوش
 ٿي آهيان.“

منهنجي ڪنن تي ڪنهن جي ٻڌڻ جي آهت جو آواز
 پيو، ۽ مون ڪنڌ ورائي ڏٺو ته اسان ڏانهن هڪ فوجوان
 ڊگهن، ڊگهن قدمن سان پئي آيو. راڌڪا به هن ڏانهن نهاريو،
 ۽ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي، چيو: ”چندر، هيءُ مسٽر موهن
 آمرٿائي، سنڌ جو مشهور معروف گرنٿڪار آهي. مون سان مريءَ
 ۾ ڏهٽ ٿيس، ۽ توکي گولي لهن ۾ هن جا منهنجي پٽ پٽ
 ڪئي آهي، سا بهان ڪرڻ کان ٻاهر آهي.“

اٿي هو اسان وٽ اچي پهتو، ۽ راڌڪا اسان جي
 واقفيت ڪرائي: ”منهنجو ڀاءُ چندر، ۽ منهنجو مٿس، مسٽر
 موهن آمرٿائي.“

امين هٿ هٿ ۾ ڏيئي، ڏاڍي شوق سان گڏياسين. اهو
 ڇا هو جنهن انهيءَ گهڙيءَ تي اسان کي هڪ ٻئي جو سگهي
 بڻائي ڇڏيو؟ سون انهيءَ دم محسوس ڪيو ته هيءُ ڪو ستارو
 ڪونهي. اهو سندس روج ۽ گرنٿن پڙهڻ جو نتيجو نه ڪن
 هو؟ يا، شايد، سروي، سندس جي مشاهدي ساري سنسار کي
 منهنجو مٿس بڻائي ڇڏيو هو؟ ڪيئن به هجي، هو منهنجي مٿيءَ
 پٺ راڌڪا جو مٿس هو، جنهن ڪري هن لاه منهنجي دل ۾

به جاء هئي. اڄ ته هو نه صرف منهنجو سڃي آهي، پر سونهو ۽ فيلسوف پڻ. هن جي سونهي سان ئي مون کي ساههڪ سنسار ۾ ڪا چڱي چوڪي جاء ملي آهي. هنجي امڪان ئي منهنجي ڪوتاهه ۾ عام دلچسپي پيدا ڪري، مونکي پرسه ڏنو آهي. انهيءَ کانسواءِ سندس گمگو مان ۽ ساڻس بحث مباحثي ڪرڻ سان جو منهنجي من کي فيض ۽ فائدو رسبو آهي ۽ جو رس ۽ مزد منهنجي دل ماڻبو آهي، سو بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي. سريءَ مان ترڪي وڃڻ کان پوءِ جن جن تجربن ۽ آزمودن مان لنگهيس، سي جو اڄ قلم بند ڪرڻ شروع ڪيا اٿم، تنهنجو ڪارڻ به سندس اڇا ۽ آسٽرگي آهي. مان پنهنجي حافظي جي اونداهن تنهن مان حقيقتن ۽ حادثن کي ٻاهر روشنيءَ ۾ آڻڻ جي سڄي ڪوشش ڪندس، پر جي ڪٿي منهنجي بيان ۾ سلسلي جي اوڻائي پوڻائي ڏسو ته منهنجي انهيءَ سعي جي حالت خيال ۾ آئي، مونکي معاف ڪجو.

(۲)

سريءَ مان پڄي، مان سڌو سرينگر آيس. واٽ تي ڇا ڏٺم، ڪهڙا قدرت جا نظارا پيمر، تن جي هادگيري تر ماتر به ڪانه اٿم. مون کي اها به سڌ ڪانهي ته رستي تي ڪيترا ڏينهن لڳم، ڪنهن سان ڏيٺ ويٺ اٿم، ڇا ڪاٿم، ۽ ڇا پيتم. حافظو برابر ڪنيرا جي قلم مثل آهي، جنهن تي جيڪي به اسانجي جيوت ۾ ٿئي ٿو، تنهنجو چٽ ڪينچجيو وڃي، پر انهن چترن کينچڻ لاءِ به سچيتيءَ جي روشنيءَ جي ضرورت ٿي ڏسجي. نه ته پلا ڇو منهنجي حافظي جي قلم جو اهو ٽڪر هڪوري جو ڪورو پيو آهي؟ راتڪا ۽ موهن پنهنجي انهيءَ رستي جي مسافريءَ جا جي سهڻا بيان پنهنجين بي شمار گفتگوين

۽ مونگر ٻڌا، آڏن، تن به سهنجي من جي ڪنهن اونڌاهي تهه
 کي روش ڪري، مون ۾ انهن جي سانڍو ڪانه اٿاري آهي.
 سربگر ۽ پهچي، مون ڏڪار هڪ گهر- ٻيڙي ۽ جنهن
 کي هائوس- بوٽ تي سڏيائون، مهڻي لاءِ سسواڙ تي ڪئي.
 سوٽ-ڪيس سڻي واري ڪمري ۾ رکي، دروازو بند ڪري،
 مان وڃي بستري تي لٽيس. اکين بند ٿيڻ سان پستي پستي ۽
 سان مڙي ويئي، ۽ مان اهڙي ۽ گهري نند ۾ پئجي ويس جو
 پرڻا پندرهن ڪلاڪ مونکي پهچي هستي ۽ سنسار جو ڪو
 ساءِ ڪونه هو. صبح جي سندن آفتق تي ڏيکاري ڏني ته اٿيس.
 پاڻ کي الٽ بهتر ۽ تازو ٿوانو پائين، ۽ سنان ٻائي ۽ نيرن
 ڪري، سانجهين کي چيو ته هلو ڊل ڍنڍ جي سیر تي. صلاح
 ڏنائون ته سير لاءِ شڪارو وڌيڪ ڪارگر ٿيندو. گهر- ٻيڙي
 وڌي ۽ ٻاري، گويا هڪ تباوت، سا هلو ۽ ڳوري؛ شڪارو
 نديو ۽ هڪو، هلق جو جهو.

سندن صلاح وٺي، مان شڪاري ۾ سوار ٿيس. شهر وارو
 ٽڪر جلد پٺيان ڇڏي، اچي ٻائيءَ جي آناه پکيڙ ۾ پهچيس.
 ٻائيءَ جي وهڪ جهڙي، آليءَ ۽ آڙيان آڙي، چشم شاهي
 کان لنگهي ٿورو اڳيان ٿياس ته هڪ عجيب، دلڪش نما
 نظر آيو. هڪ ساوَن درختن سان جهجهيل ٻهاڙ جو ٻاچو ٻائيءَ
 ۾ هلي پيو، ۽ ساڻي، نرم نير ۾ جو ٻهاڙ جو ڀرتو ٿي پيو،
 تنهن اصلي نماه کي شهر ڏيئي ٿي ڇڏي. انهيءَ وقت سهنجي
 دل ۾ اها اهلاڪا آئي ته جيڪر چتر ڪار هجان ها ته انهيءَ
 روشنيءَ ۽ ساهي جي عجيب بغاوت کي چٽي، آمر ڪري
 ڇڏيان ها.

بس، پوءِ ته ٻائيءَ جي آناه پکيڙ تي سهجن اکين
 ڪلاڪن جا ڪلاڪ نئي آرام ڪيو. ڪٿي ڪٿي جي ڪنهن
 وٿراه يا ٻهاڙ جي سڙ نظاري ڪن ڪن ڀل لاءِ چڪيو ٿي ته

۾ وري اچي، آهي ۽ ٿي ٿي آرامي ٿي ٿين، ڪنول، جنهنجون
 واڙون هيٺ پٽال ۾، تڏها وڏا من پائي ۽ ٿي پئي تڏها اچا
 سندس ڦلارڇڻ جي رت ڪاٺ ۽ آهي ۽ لومل ٿيو جي وصال
 نظاري مان نه فقط منهنجن اکين کي آرام ٿي پڙسي، پر
 منهنجي دماغ جي ٿين تي مفرح ٺار جو اثر پئي پيو ۽ منهنجي
 ردي کي راحت پئي آئي ۽ مون ائين ٻاڻيو ته منهنجي درد
 جو دارون، منهنجن وڪارن جي آوڪڊ، مونکي هٿان ٿي حاصل
 ٿيندي. قدرت جا ڪومل هٿا منهنجن ڦٽن تي مرهم مڪڻ لاءِ
 ويجهڻا هوندا پئي آيا، ۽ مون پنهنجي چاڪ ٿيل دل کي چاق
 ٿيندو محسوس ڪيو.

پئي ۽ ٿين ڏينهن به ڏيند ۽ آءُ. اکين منهنجن آب مان
 آنوپ آوڪڊ پئي پئي. ڪروڙا ۽ ڪلياڻ پري، منهنجي جذبي
 جئي ۾ جيوت جا نوان جذبا اٿڻ لڳا. منهنجون تهبارون ٿيل
 ڦٽون ڦٽن ٿيڻ لڳيون. من ۽ دماغ کي شائتي اچڻ لڳي.
 مون پانجو ....

ٿين ڏينهن، واهيري جي ويل هئي. شفق خون سرخيون
 ۽ سونهريون رات جي سياه پلانڊ ۾ منهن لڪائڻ تي هيون ته
 هڪ شڪارو اچي ڀرسان لنگهيو. شڪاري ۾، گاڏي ۽ ٽي،
 هڪ سندر اڀڙا وٺي هئي. شفق جي سرخ روشني ۾ هن جو
 حسن بهڪيو پئي. سندس وڏين، نمڪين اکين ۾ نور پئي
 جهلڪيو. منهنجيون اکيون منجهس وڃي کنيون - هڪ آڏامندڙ
 لحظي لاءِ. شڪارو پاسي کان گذر ڪري ويو، ۽ هن سندر ۽
 جو در شمع پائسان ڪٽندو ويو.

مان ڪا گهڙي سن ۾ سڏائجي وڃس. آهستي آهستي
 ليلان، منهنجي مٿي، امڙ محبوبڙي، جي تصوير منهنجي
 تصور ۾ چٽي ٿيڻ لڳي. ڪيتري مدت کان مان ڪنهن اهڙي
 مانسڪ غش جي حالت ۾ غرق رهيو هوس، جو ليلان مونکان

ٻنھ وري وٺي هئي. گردش جون سڀ ٻاڪريون ائين پئي
 پايو ته ميسارجي ويون هيون. قسمت جي اوچي ۽ جهڙپ
 مونکي انهيءَ عالم ۾ کڻي هيون هو، جو عميق اونده جو اوزار
 هو، جنهن ۾ سچيتي جي -وچھري جو هڪ ترورو به داخل
 ٿي ٿئي سگھيو. انهيءَ مانسڪ اونداھي ۾ مون هڪ آجھي
 جي مثل پئي هتوراڙيون هيون ۽ پنڌ پيچرو ڪوليو. اونده جا
 تھ ڏسھون ڏينھن منھنجي من تي گھاٽا ۽ ڪورا ٿيندا پئي ويا
 ۽ مان انهن جي نار هيٺان ڀرڪندو پئي وڃس.
 آڄ هن رهگذر سندريءَ جي موھڻي مورت ڏسڻ سان،
 منھنجي من تان رھيا ڪھيا اونده جا تھ ٿڙي پڪڙي ويا، ۽
 ليلان جي لازوال سونھن منھنجي اکين اڳيان سوڪر روپ
 وٺي پئي.

منھنجي دل، نئين سر، ليلان لاءِ تڙڻ لڳي. هن جي
 اوچتي موت منھنجي جيوت ۾ هڪ خال وجھي ڇڏيو هو، ۽
 اڄ مان مانسڪ اڪيلائي جي ويراني ۾ سدس سپرڻ لاءِ
 واجھائڻ لڳس. سندس گول، وڏيون، منير اکيون وري ڏسڻ لاءِ
 سندس جسم جي نفوس ڪو ملڻا جي چھاءُ لاءِ، سندس مٿي
 ٻاڏوھ جي پسڻ ۽ سندس مٺي، دل - لپائيدڙ جھڻ - جھڻ آواز
 ٻڌڻ لاءِ منھنجي دل وري وري واجھائڻ ۽ بي چئن ٿيڻ لڳي.
 مون اتي دڪ ۾ پنھنجيون اکيون پنھنجن هٿن ۾ کڻي پوريون،
 جڏھن ڪجهه وقت گذرڻ بعد ڪنڌ مٿي ڪسر تڏھن چوٽاري
 اونده انڌوڪار هو، ۽ شڪارو گھر - پيڙيءَ کي ويجهو هوندو
 پئي آيو.

اها رات منھنجي جو گھر جي رات هئي. انهيءَ رات آخري
 فيصلو ٿيو هو ته مان هيءَ مانسڪ جھانگ ڪاٺي چڙھيس،
 يا هميشه جي لاءِ ديوانن جي دنيا ۾ داخل ٿيس.
 گھر - پيڙيءَ ۾ گھرڻ سان مان سڌو ڊرائنگ روم ۾

ويٿو، ۽ دروازو بند ڪري، هڪ سڄي ڏسي وڃي ڪريس.
ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪنهن سماڏي ۾ مڃو هوس، پر اها
سماڏي شائبي - بخش سماڏي ڪانه هئي، منهنجي من ڊومائون
هئي ڪاڏيون. وا ۽ واڇوڙي ۾ جهيل جهاز جيان، اُسڪن ۽ اڇائڻ
جي چال - ماريندڙ چولن ۾ منهنجي من اڇلون پئي ڏنيون. نه
هو اوهي نه واهي، واهر نه وسيلو، نه آجهو نه آسرو.

جئن سمنڊ جون چولون، طوفان ۾، پاڻ پڇاڙي، پڇاڙي،
نيٺ ماٺ ٿي وينديون آهن، ۽ مٿن هڪ عجيب شائيءَ جي
فضا ڇانئجي ويندي آهي، تنهن منهنجي من تي به لاکي جي
مهل، جڏهن اوڀر ۾ آفاق آشا جي مشڪ سان منور ٿي، تڏهن
هڪ مهاشانتي ڇانئجي وئي، ۽ مونکي ملي، ماڻهي ننڊ اچي وئي.

(۳)

منجهند جو سجاڳ ٿيڻ تڏهن منهنجيون اکيون صاف
۽ منهنجو من قازو توانو هو. جيسوليڪ دل ۾ هڪ اونهو ٻولار
هئي محسوس ڪيم، ته به منهنجو من پوري پوري ميزان ۾ اچي
وڌو هو. پنهنجي جيوت، درار، آڀورن هتي پاسيم، پر انهيءَ
احساس منهنجي من کي مرولي، ڏونڌاري، آن کي چٽي ڦاري،
مونکي ديوانن جي دنيا ۾ نٿي ڏکيو. مانسڪ سچيتي مون ۾
اهڙي سهر ٿي هئي، جو من جي هيٺين تهن جي حرڪت تي
سندس ضابطو قائم رهيو ٿي.

سنان پاڻي ڪري، منجهند جي ماني کڻي، مان شڪاري
۾ ويهي، ڀل ڀنڊ جي سیر تي نڪتس. هر هڪ نظاري مان مون
کي نئون لطف اچڻ لڳو. منهنجي دل هلڪي هئي. قدرت جا
سر سبز، سهڻا مظهر منهنجي شاعرائي اک مان لنگهي، منهنجي
من ۾ ڪوٽا جو روپ وٺڻ لڳا.

هڪ هٿ، جتي پاليءَ تي نرندڙ بانگات پيلي هئي، اتي
 شڪارو بيهاري، مان سج جي وهڙن جي پٺيان غروب ٿيل جي
 مشاهدي مائل لاءِ ترسيس. سج لهن ۾ اڃا پنجن سن منٽن جي
 دير هئي. هڪڙو شڪارو چپ چاپ، سهجي شڪاري جي
 ڀرسان اچي بيٺو. ٻنهي شڪارن جي وچ ۾ مفاصلو وال کن جو
 مس هو. مون اڪيون کڻي نهاريو. شڪاري ۾ ساڳي ڪالھوڪي
 سندري ويٺي هئي. سندس ڀرسان، سندس ئي لهي جو هڪ
 جوان ويٺو هو. منهنجي ڏانهن نهارڻ تي، ٻنهي مشڪيو. منهنجن
 چپن تي به ورندي مشڪ آئي. سندريءَ جي ساٿيءَ پڇيم:
 ”توهين به شايد هتي سج کي آست ٿيندو ڏسڻ لاءِ ترسما آهيو.“
 ڀرڻن هندستانيءَ ۾ هو. مون به هندستانيءَ ۾ جواب ڏنو:
 ”هاڻو، ڏينهن جي رات - راليءَ سان وواءِ جو جشن ڏسڻ لاءِ.“
 سنجها جي سانت واهو منڊل ۾ ڪنهن روپي گهٽڻيءَ
 جو وٺندڙ آواز منهنجي ڀرسان آڻين ٿي، انت ۾ پڪڙجي ويو.
 سندري ڏاڍيءَ ڪوملن سان کلي رهي هئي. مون ڏانهن نهاريو.
 سندس فيلين اکين ۾ مچلائڻ جي موٽي جهلڪ هئي. ڪنڊي
 ڪنڊي ڇيائين: ”اوندهاڻ آڪاس جي مهاري ۾، رات جو،
 ڪنوار اڪيلي واسا ڳائيندي ويٺي رهي ٿي.“
 مون مشڪي، پنهنجي بچاءُ ۾ چمو: اڪيلي نه، سندس
 ڪانڌ سائس اهڙو نه لپهتجو وڃي، جو سندس جدا وجود جو
 نشان ٿي ڪونه ٿو رهي.“
 هو گنپير تي ويٺي، ۽ ورنڊو ڪجهه ڪين ڪڇيائين.
 سندس ساٿيءَ، مشڪندي، چمو: ”اوهين شايد چترڪار آهيو؟“
 مون ڪنڌ ڌولي، چمو: ”نه، مان انهن جزوي ديوانن
 مان آهيان، جي سدائين سونهن جو سر ڳولي لهن جي ڪوشش
 ۾ مشغول آهن ۽ جن جا آزمودا ڪوتاهه جو روپ وٺن ٿا.“
 هن جون اڪيون مون کان قري، اولهه ڏي ٿيون، ۽ هن

واڪو ڪري چيو: ”اڃهو، سچ آست ٿو ٿئي.“

سچ ڏونگر بلال، وڃي لٿو ۽ آسمان، سڀ طرح طرح جي رنگن سان ڀرڪن لڳو. ٻريان ٻهڙ تي دف جي گبان تي سرخي چاندي وئي. اٿس پئي پانمون نه رات راليءَ جي سامهون گهوٽ ۽ ڪنوار جي مڀلاپ تي بههجي هيا جو اظهار ڪري رهي هئي. پاڻيءَ کان ٻهڙن جا ٻاچولا غائب ٿي ويا، ۽ هڪ مٺي، سائت، مي روح جر، وايو ۽ ونسپتيءَ تي واسو ڪيو. منهنجي آتما کي آها شاعري آئي جا هزارها مرهن کان وڌيڪه اڪسپري هئي.

مون پرواري شڪاري ڏانهن نهاريو. سندري آسمان جا ڪن ڪن ۾ ڦرندڙ روپ ڏسي گد گد ٿي رهي هئي، ۽ سندس پيسان سندس ساٿي ڪنهن سماڌيءَ ۾ لهن هو. مون تي نظر پوڻ سان، پنهنجي وات تي آگر رکي، مون کي مات ۾ رهڻ جي تاڪيد ڪيائين.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ هو سماڌيءَ مان اٿيو. سندس منهن ۾ ڪنهن آتمڪ مٿا جي جهلڪ ڏيکاري ڏني. مون ڏي نهارڻ چيائين: ”ڪهڙو نه سندر درشيه!“

”توهين شايد چترڪار يا ڪوي آهيو؟“ مون پڇيو: هن بيحد گنپيرتا سان چيو: ”ها، مان هڪ سڌارڻ چترڪار آهيان جنهن پنهنجي ڪاريه ۾ اڃا هرڳلتا حاصل نه ڪئي آهي.“

”دل ۾ ڪو سڀو آڻو، ڪو آدرش،“ مون چيو: ”جو ڪنوس تي برش سان، هزارها ڪوشش ڪندي به، روپ نٿو وٺي.“

هن تعجب ۾ مون ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ کلي چيائين: ”ڪلا- ڪارٿي ڪلا- ڪار کي سڃاڻي ٿو. توهين به ته ڪوي آهيو. توهين پنهنجي سڀني کي موزون لفظن جو لباس ڍڪائڻ

جي ڪوشش ڪريو ٿا ۽ چترڪار رنگن جي رستي ان کي روپ ڏيڻ جي آدم ۾ ٻيو پاڻ پتوڙي. آدرش جو نواس پورن ديس ۾ آهي. ڪيترائي ڀيرا منهنجي من ۾ اها شڪا آئي آهي ته جيڪي پورن ۽ مڪمل آهي، سو هن آڀورن سنسار جي آڀورن ذريعن دوران پنهنجي ذاتي صورت ڪئن پسائي سگهندو؟ پر ڪلا - ڪار جو هٿ آدم ڪرڻ کان رهي ٿي نٿو.

منهنجي دل ۾ هن آجپي لاه پراتري پاڻ پيدا ٿيو. هنجي آتما طالبن جي آتمائن جي ڪٽم مان هئي. انهي ڪري هو منهنجو آتمڪ پاڻ هو. اسين ٻئي ساڳئي مارگ جا پانڊيٽرا هئاسين. ساڳين آمنگن ۽ ساڳين سڀن، ساڳئي قسم جي آدم ۽ ساڳئي قسم جي لاکامياين - ڇا انهن انهيءَ جو اهڃاڻ، انهي جي تصديق ڪانه ٿي ڏني؟

مون پراتري آمنگ مان چيس: ”اهو ٺيڪ آهي، منهنجا پاڻ. اسان ۾ آهو ڪجهه آهي جو اسانکي سڪه سمهڻ نٿو ڏئي اسانجون مرادون اسانجي نموني پوريون ٿينديون يا ٻئي ڪنهن نموني، آهو ايشور ٿو ڄاڻي.“

هن هڪ ٽڏو سامه پريو. ڪن ماهر هنجون اڪيون بند ٿي ويون. پوءِ مون کان پڇيائين: ”توهين هتي ڪشمير ۾ سر ڪرڻ آيا ٿا ڏسجو: مان توهانجي ديس جو نالو ڄاڻي سگهان ٿو؟“

”اسان ڪلا - ڪارن جو ديس آڊيس آهي،“ مون ورائو. ”پر منهنجو جنم سنڌ ديس ۾ ٿيو هو.“

هن ڏاڍي پريم سان پڇيو: ”هتي مان توهانجي ڪا ڪار خدمت ڪري سگهان ٿو؟“ هبا ڪدل جي پراسان رهندا آهيون. ڪشمير نواسي آهيون منهنجو نالو سروپ آندو آهي. هيءَ منهنجي پيش سوداگري آهي. هن سال بي. اي. جو امتحان ڏنو اٿس. ڪوتاهڻ جو نهايت شوق اٿس. اسين ڄاڻي سگهون ٿا ته توهين ڪٿي لٿل آهيو؟“

”مان هڪ گهر - پيڙي ۾ اٿل آهيان، مون ورائيو.
”سپاڻي شام جو پنجن بجي جي مونسان ڪڏ ڇانهه اچي پيو
ته وڏي عنائت.“

”مهراڻي اسان کي ڪرڻ گهرجي ها توهان ڪي؟“
سوداڻي ڪلندي چيو. ”سپاڻي منجهند جي مائي اسان وٽ
ڪاٺي هوندو.“

اول نيند مون ڏني. اها اوھن سٺيڪار ڪريو. ههه
ٻئي ڏينھن مان خوشي سان اوهانجي مهراڻي قبوليندس.
”پر اوهان پنهنجو نالو نه ٻڌايو ئي ڪونهي!“
سوداڻي چيو.

”هاڻ وٺو ته منهنجي عادت ٿي وئي آهي.“ مون
ڪلندي چيو. ”منهنجو نالو چندر آهي، ۽ منهنجي گهر - پيڙي
’لال منڊي‘ جي سامهون سارو ڏينھن ٻيلي آهي. سندس نمبر
۱۵۱ آهي. توهان کي ڪوئي ۾ ڪابه ٽڪليف ڪانه ٿيندي. اتي
سائي رنگ واري اهائي هڪڙي گهر پيڙي آهي.“

ٻئي ڏينھن، شام جو پنجين بجي، سروپ آندو ۽ سوداڻي
منهنجي غريب خاني، گهر - پيڙي ۾ مونسان ڇانهه ٿي ويٺا.
سروپ آندو جي منهن ۽ گمنام مان خوش - مزاجي ۽ خوش -
خقلي ٻئي بکيا. مٿي تي اچو پٽڪو ٻڌل هوس، ۽ بت تي
شيروائي ۽ چوڙهدار پتلون هيس. سندس البت ڊگهي، گوري
منهن مان رت ٻئي چٽيو، ۽ نرڙ تي ڇندن جو سِيٽل ٽڪڙ ڏس
هوس. سندس گفتار شيرين ۽ تهذيب واري هئي. ڪالهوڪي
گنهرقا واري پاڻ، فقط ڪهن ڪهن مهل، سندس گفتگو مان
لڪي لهو ٿي پاتو.

سوداڻي، سندر، سروقد، منهن توڙي جسر جي ڊول ۾
سوڙهي، پنهنجي آسماني ساڙهي ۾، جنهنجي ڪنار تي زردوزي
جو عجيب ڪم ٿيل هو، اندر لوهڪ جي اڇڙا ٻئي لڳي.

سنڌس ۾ هرو ايت گنڀير هو.

چانه، پوري ڪري، وڙي جي ڪڏ تي وڃي وٺائين،

۽ اسان جي روح رهاڻ شروع ٿي.

”اوهانجو ديس اياه آتڪ ڏن کان مشهور آهي،“ مون

چيو، ”هتي جي سوينڪ، ايڪانت استائن ۽ ڪيترن ئي مهاڻائن

ستيه جي سروب جو درشن ٻاڻو هوندو هتي جو واپو منڊل

آتڪ آنگن جي برقي لڙشن سان ڀريل آهي. هي آئي سندرتا

هي آڏوڀ درسيه، آتڪ سرت جا دروازا آهن.“

”توهين جيڪي چئو ٿا سو برابر آهي،“ سروب آند

چيو، ”پر تنهن هوندي به، هنڌن وانگر هتي به جڙواڏي چيو

ملندا جن جي جيوت جو آديش صرف تيش عشرت، يا سرب

جي پالنا، ۽ ماڻا مڙڻ آهي. مان پائيان ٿو، انسان جسماني

زندگيءَ جي طريقي تي آهي يا روحاني راه جو ٻانڌڙو، سو

سڀ سنڌس وڪاس جي درجي تي منحصر آهي.“

”ائين برابر آهي،“ مون ساڻس شامل. راه ٿي چيو

”منهنجو هن ڳالهه چورڻ جو مطلب صرف اهو هو ته توهان

کان پڇان ته ڪشمير جي سرگرم ڌار ۾ ڪهڙي قسم جا

ڪوي ٿيا.“

”انهي جي جواب ڏيڻ جي قابليت منهنجي ٻيٺ سوداڻي

ٿي رکي ٿي. کيس انهي وڃي جي جيتري ماهيت آهي اوتري

مونکي ڪانهي.“

سوداڻي جي ڳال تي حيا کان ٿوري سرخي آئي مان

ڏانهس ٺهاري، جواب جو انتظار ڪري رهيو هوس، ”لا، ايشوري

چوڏهين صديءَ ۾، هڪ مڪت آتما تي گذري آهي. سنڌس

ڪوٽا روحاني آزودن ۽ آتڪ گيان سان ڀريل آهي. چون

ٿا ته سنڌس واکيه واپڻ سان ماڻهو مڪت ٿيو وڃي.“

”انهيءَ آتم - گياني ڪويءَ جي جيون چرتر ۽ ڪوٽا

مان موبڪر ڪجهه واهڻ ۽ رڌو ڏي اوهانجو حسن احسان،
مون چيو.

سوداڻي ڪجهه ڊگهيت ڏسڻ لڳو ۽ چيو: ”ساڻي، علاء الدين
ڪشمير جي ٽنهن مسافر ڪاشغر جي راڄ ۾، سرنگر ڏانن
چار مثل ڀري، پندرهنن جي گهوٽ ۾، سندس جتن ٿيو وڌو
ٽن تي سندس واه به انهيءَ گهوٽ ۾ ڪرايو ويو. ساهري
گهر، سسٽن سندس حياتي وٺي ڪري ڏني. هن مصر ۽ سندس
سان اٺيڪ ڪشت سٺا پر ٺيڪ جڏهن سندس دڪ آسمان ٿيو.
تڏهن هڪ ڏينهن گهر ڇڏي، جوڳو منهن ڏيئي، هلي ويئي.
هن ڪيترائي در پيٽيا ۽ ڪيترن ئي ستن ۽ الله اوڪن جي
محبت ڪئي. پوءِ اڀياس ڪيائين ۽ تن کي تسيا ڏني. هو
ڪنهن آموله وٽو جي گولا ڀري، هن هزارين جتن ڪري،
اها پٺاڻي جڏهن وشو درشن نصيب ٿي، تڏهن سندس مک
مان واه نڪتو:

گگن ڙي بونل ڙي

ڙي دن پون ته رات

ارڪه ڙندن هوش پون ڙي

ڙي چوڪ سڪل بي لاڳري ڪيا.

”تون ئي آڪلس آهين، ۽ تون ئي پرتوي. تون ئي
ڏينهن آهين، ۽ تون ئي هوا ۽ رات. تون ئي آرڪه، چندرن
ڦل ۽ پاڻي آهين. تون ئي سڀ ڪجهه آهين: تههجي ۽ وڃا
مان ڇا مان ڪريار؟“

سوداڻي لاءِ ايشوريءَ جو اهو شيد اهڙيءَ مقررنا سان
اچارو جو مان گد گد ٿي ويس. مون منگه وڃان چيو: ”ها،
ها، سڀني جڳياسن کي اهو ساڳيو درس پرايٽ بهو آهي —
هرڪنهن ڪال ۽ هرڪنهن دس ۾. انهيءَ کان سواءِ سچي
شانتِي ڪانهي، سچو آئند ڪونهي. انهيءَ جي پرايٽي سان

اوه ۾ سج لهڻ جي تڪين تياري ۾ هو، ۽ امين ٿيئي
انهيءَ جو عاليشان نما ڏسڻ ۾ مشغول ٿي ويٺو. اڄ به
وري سڙوپ آندو ٿي سماڏيءَ جي حالت طاري ٿي. سوداڻي
۽ مان ماڻ ۾ وڏا هٿسڙين. منهنجي چيشتا ۾ ٻن سندرڻن جو
ملاپ پئي ٿيو؛ هڪ شفق جي ۽ ٻي سوداڻيءَ جي. سوداڻي
سهجي من ۾ سدرتا جي ديويءَ جو روپ ٿي پئي ۽ سندس
پٺيان ٺلي آڪاس ۽ شفق جي سرخين جي سوڀا هئي ۽ سندس
جرنن وٽ ڍنڍ جو سوڄ، نرمل نير مائيٽي وهڪ سان پئي وهيو.
انهيءَ سندر درٿيه، سهجي هردي کي آندو ڪيو ٿي.

پر انهيءَ آندڻ ۾ اهر يا حداب جي ارڙھن ٻنھن ڪنارن ۾
 انهيءَ مھل، جو آندڻ مونءَ محسوس ڪيو سو صرف شاديءَ جي
 آندڻ هو.

* * *

رات جو مٺي، گھري، صحت - بخش ننڊ آيم آسڻ جو
 سڄاڳ، اٺي کان اڳ ۾ ڪي سڀني لڏي، جو بيان ڪرڻ ضروري
 ٿو سمجهان، جو اهو شايد ايندڙ حادثن تي ڪا رهڻي وڃي.
 مان ڪنهن گھڻي پيلي مان پيو گذر ڪريان، پاٽ
 اونداھي، لڳي پيشي آهي، اهڙي جو اڪه نه ڏسي مڃ ڪبي اوچتو
 بڪدم سوجهرو ٿئي ٿو، مڃ جا ڪرڻا، درختن جي گھڻين
 ٽاڙين مان جھڊ ڪندا، پيلي اندر داخل ٿين ٿا، سڄو پيلو طرح
 طرح جي پکين پرندن جي لائن سان گونجيو آئي، ۽ وڻن ٽن
 توڙي پکين جي مٿر ڪنن مان سھنجي ڪن تي آواز پوي
 ٿو: ”ليلان وري جسم ورتو آهي! ليلان وري جنم ورتو آهي!“

(۵)

”سوداڻيءَ پنهنجن هٿن سان هيءَ رسوئي تيار ڪئي
 آهي،“ سروپ آندڻ جي ماءُ چيو.
 سروپ - آندڻ ۽ سوداڻيءَ جي ماءُ پگڙن جو سروپ هئي،
 سندس منهن مان پگڙي پاڻ پئي بکيو. بدن ۾ المٽ ڀريل هئي،
 پر منجهس جوانيءَ واري سونهن جا آثار اڃا ظاهر هئا، جيتوڻيڪ
 سندس پگڙي پاڻ آهيءَ ڪي الوڪ ڪرنگه ڏيئي ڇڏيو هو. منهنجي
 آڇيان ڪيائين! آها نه جاءِ لپيس جتي مون کي وڃاري، گهر
 آڳاٽي زماني جو هون، پر ڪشادر ۽ محفوظ - هرڪ ڪمرو
 سادگيءَ، پر لطافت سان سجايل هو. اوطاق ۾ فرش تي هڪ
 پارٽي جو نوڊار ٺمڊو پيو هو، جنهن تي هڪ هيٺائين آڪروٽ

جي ڪاٺ جي ٿمائي رکي هئي. لپائي تي جو آڪر جو عددو
۽ ٺارڪ ڪم پيل هو، سو لاشڪ تحسين جو ڪو هو. لپائي
تي هڪ چانديءَ جو چنار جو پن رکيو هو، جهڙي ڪارنگريءَ
جي نزاڪت دنيا جي ٻئي ڪنهن ديس ۾ نه ملندي. نمدي
جي هڪ پاسي ۾، ٽي طول رکيا هئا سروپ جي ماءُ ور ور
ڏيئي، پنهنجي ’غريب خاني‘ جو ذڪر پئي ڪيو ۽ چيو: ”اسين
پراچن زماني جا ماڻهو آهيون. جهوني جاءِ آهي، آباڻو آجهو
آهي. اڄڪلهه جي زماني جي سڃاڻي اسان وٽ ڪٿان اچي؟
آسيد ته توهين سوڪا ويٺل آهيو، گرمي ته ڪانه ٿي ٿيو؟“
پاهران ڏيڏ تان هڪ هاڪي، سیتل هير دريءَ مان گذر ڪري
اندر آئي، ۽ مون خوش-خفتيءَ سان مشڪي چيو: ”نه، اسين،
مان ڏاڍو سولو ويٺو آهيان. هت بنهه فرحت لڳي پئي آهي.“
”مان وڃي توهان جي رسوئيءَ جو بندوبست ٿي ڪريان.“
چئي، هو نمدي تان آئي. هرڪن ملڪ جو پهرويس پنهنجو
آهي. کيس ”فرن“ پيو هو، جو گچيءَ وٽان شروع ٿي ٿيو ۽
مُرن تائين وڃي ٿي رسيو. ”فرن“، آسانجي سنڌي آبي وانگر،
هڪ قسم جو وڏو، ڊگهو پهران آهي، ۽ بناوت ۾ ڪراچيءَ
جي مڪراني پيٽرن کي پهريل جين جهڙو آهي. گهڻو ڪري
رنگين ريشم جو ٺهيل ٿئي ٿو.

”اوهين ڇوڻا تڪليف وٺو.“ مون چيو، ”سوداسي
پاڻهن هرڪو بندوبست ڪندي.“

”واه!“ هن چيو، ”انهيءَ کي وري تڪليف چئو
آهي! اهو ته گهر ڏيائيءَ جو ٿرم آهي.“ اٿن چئي، هو
مشڪندي، ڪمري مان هلي ويئي.

سروپ آئند، جو منهنجي پراسان ويٺو هو، تنهن خوشيءَ
مان چيو: ”توهين ته اچڻ سان اميءَ جي دل ۾ پيهي ويا آهيو.“

مون گهڻا سان چيو: ”اوهان جيتوڻيڪ پڙهين ۾
ستارن جو ستڪار نهايت پرڀرڻو ڏوڏي.“
هن زمري ڀاڱي سان چيو: ”مهان جو گهر ۾ پرورش
ديوتا جو پرورش آهي. هيءُ توهانجو ستڪار ناهي، پر ديوتا جو.“
مون ڪندي ورائيو: ”تڏهن اڄ ديوتا ٿيڻ جو آند به
پڙهيو!“

سودامني، اچي اوجل ساڙهي ۽ ڪري ۽ لنگهي
آئي، ۽ منهنجو پويون گفتو ٻڌي ورتائين. سندس سڀني تي
مچلائي جي مشڪ نچڻ لڳي، ۽ ڪلنڊر اکين سان مون ڏي
نھاري، چيائين: ”هتي جا لوڪ ديوتا جي پرڪ وٺڻ لاءِ عجيب
رستا اختيار ڪندا آهن.“

مون به مشڪندي ورائيو: ”آميد ته مان هرڪنهن
پرڪ مان لنگهي پار ٻوڏس.“

هن پنهنجي چرچي جي تند ٿاڻيندي چيو: ”پرڪ مان
ڪٿي پار لنگهندو، پر انهيءَ بعد جا پيٽا توهانجي چرڻن ۾ ٿري
ويڃي، تنهنجو به ڪو انديشو ڪونه آڻو؟“
”توهانجي هٿان مان هرڪا پيٽا سٺيڪار ڪرڻ لاءِ تيار
آهيان.“ مون چيو.

سروپ آندو خاطري ڏيندڙ نوع ۾ چيو: ”اوهين ڪو
آڻڪو ڪونه ڪريو، پيٽا توهان جي لائق ٿي ثابت ٿيندي.“
اهو چئي، هن مشڪي سودامني ڏي نھاريو، جنهنجو منهن حا
ڪان البت سرخ ٿي ويو. پر هن بڪدم پاڻ سنڀالي، گهڻا
سان چيو: ”خير، پيٽا ٿرڻ جو وقت آڃا دور آهي. آڇو، هلي
رسوئي وٺو.“

رسوئي نهايت سواڊي ۽ رس-پري هئي. مون تهذيب
سان ان جي ساراه ڪئي، ۽ آهيءَ چيو: ”سودامنيءَ پنهنجن
هٿن سان هي رسوئي تيار ڪئي آهي.“

مون ڇڏيو ۽ مون ڇڏيو: ”ٽاهر ٽاهر وٺي سري
 ۾ استري ۽ سڙت ۽ دساري ڪونه ڇاڏو اسي! اسانجي ديس ۾ ته
 ڪاليج پڙهيل ڇوڪرن کي رڌڻ پڙهڻ ۽ گهر جي هاج مان
 اڪثر عار ٿيندو آهي، هن ديس ۾ ڇو ڇو ٽاهر ٽاهر ساڻس وٺو،
 ٽيون ڏسجن.“

”ابا، هتي به اڪثري ڪاليجي تعليم جو ساڪم وٺي اڏ
 ٿو ٿئي،“ اسي ڇڏيو، ”پر سوداڻي سھڻ-لڇڻي آهي، ڪجهه
 ڪوتاهه ۽ ڪلا ۾ پڙهي، ٽهڙبائي رڌڻ پڇاڻڻ ۽ سٺ پڙهي.“
 اڄ ٻيو دفعو سوداڻي جي ڪان تي سرخي آئي.
 مون به ڇڏيو: ”گهر ۾ اهڙي ٺهنگر به وڏو سڀاڳهه ڇڏيو.“
 ”جوتشي نه چون ٿا ته هو ڇاڻي ئي دڪي آڻائڻ کي
 آندت ڪرڻ لاءِ آهي،“ اسي ڇڏيو.

سوداڻي ڳالهه ڦيرائڻ جي ارادي سان صلاح ڏني ته
 ”آڇو ته سڙپ آندڻ جو چتر آليہ ڏيکاريندو.“
 ”واها انهيءَ جهڙو ڪو مزو“ چئي، مان آڻيس، سڙپ
 آندڻ، سوداڻي ۽ مان ڪاٺ جي سيڙهي چڙهي مٿي وهاسين،
 جتي سيڙهي پوري ٿي، اتان ئي دروازا جدا جدا طرف هٽا،
 ساڄي هٿ وارو دروازو کولي، سڙپ آندڻ اسانکي اندر وٺي هليو،
 ڪمري جي ديوارن تي چتر ٽنگيا پيا هئا، هڪ پاسي
 آڏورا چتر پٽ سان لڳا، آيتا رکيا هئا، گهوڙي تي هڪ ڪاٺ
 جو چونڪ رکيو هو، جنهن جي اندر ڪٽوس سوت ۽ ٺٺ
 پيلو هو، ۽ ڪٽوس تي هڪ ٺٺن چتر جو صرف خاڪو
 لڪتل هو.

سڙپ آندڻ تي ٽنگيل چترن ڏانهن وٺي هليو، هڪ
 هڪ چتر مون ڏاڍي سچينيءَ سان نظر مان ڪڍيو، گهڻا ٽٽا
 ته قدرت جي نظارن جا نقش هئا—ڇنار جي درختن، ڪنول
 جي گلن، ڍنڍن ۽ ٻاڙن، ۽ آسماني آرائشن جمل ۾ هر هڪ

چتر ۾ هڪ اهڙي خصوصيت هئي، جهڙي ڪري آهي سڀ رواجي چترن کان آزاد ٿي پيا ۽ نه لائين نه ڌڪا، ۾ هئي يا رنگن جي ملاوت ۾، چترڪار جي من ۾ يا چترن جي چهرن ۾، پر انهيءَ ۾ ته تر مٿس به شڪ ڪونهي ته انهيءَ انهن چترن کي هڪ قسم جي پڪانگي ۽ شخصيت بخشي ٿي. سڀروپ آئند ڪو معمولي چترڪار ڪونه هو. هن جي من ۾ ڪو پورتن جو آدرش ٿي ڏنو، جنهنکي هن رنگن جي ذريعي روپ ۽ آڪار ۾ مجسم ڪرڻ ٿي گهريو.

مان چتر ڏسي، نهايت مسرور ٿيس، ۽ کيس گهرائڙي پائي، اچي سندس ڪلا جي ساراهه ۾ پلٽيس: ”هرهڪ چتر ۾ حيات جو امنگ پرايل آهي ۽ هرهڪ چتر ۾ چترڪار جي آهڻچ آدرش جو آهڻ آهي. تون آس ڪلاڪارن مان آهين، سڀروپ آئند. هي چتر معمولي، مرده وستو ناهن: هي آدرش ديس جا زندهه جيو آهن: مان هڪ نمائي ڪلاڪار جي حيثيت ۾ توکي نمسڪار ٿو ڪريان.“

سڀروپ آئند هتي هٿ جوڙي، چيو: ”مان اوهانجي انهن سڀ لفظن لاءِ اوهان جا ٿورا ٿو مڃان. مان انهيءَ ساراهه جو لائق ڪنهن آهين. پر اچو ته توهان کي هڪ ٻيو چتر ڏيکاريان جو مون ڏاڍي پريم ۽ محبت سان ڪڍيو آهي.“

سودامني جا هيٺائين چپ ٻڌي هئي، تنهن پوءِ کي روڪي چيو: ”پر اهو ته منهنجو مالڪ آهي.“

سڀروپ آئند مٿي ٻاهه سان ورائيس: ”اچا نه، تنهنجي سالگرهه تي تنهنجو ٿيندو.“

مون ڏٺو ته سودامني منهنجي انهيءَ جي ڏسڻ ۾ خوش ڪانه هئي. سهنجو حرص اهو ڏسڻ لاءِ تهاڻين وڌيو.

سڀروپ آئند پٺ جي ڪپٽ مان هڪ چتر ڪڍيو، جو ساڻي زرد ريشم جي ڪپڙي ۾ ويڙهيل هو. هن اهو آڻي،

ڪمري جي وچ ۾ ٻيل گهوڙي ۽ ٿي رکيو، ۽ ڏاڍي شوق سان اُنجي مٿان ڪٽڙو هڻائين. چتر ڏسڻ سان مون تي جادو جو اثر ٿيو، هيءُ اهو ساڳيو چتر هو جو مون ڪالهه نماشام جو شفق جي مست ڪندڙ سندرتا جي اثر هيٺ ڪلهنا ۾ ڏٺو هو. سوداڻي سندرتا جي ديويءَ جو روپ ڌاري، قدرت جي سونهن تي راڄ ڪري رهي هئي. سندس پٺيان ٺيلي آڪاس ۽ شفق جي سرخون جي -ويٺا هئي، ۽ سندس چرنب وٽ ڍنڍ جو سوڄ، لڙمل نهر ماڻهيءَ وٽڪ سان پئي وهيو. ڪجهه وقت تہ مان اناسرتيءَ جي حالت ۾ انهيءَ جي ٺاڻند حسن جوڻ پڪون پيئندو رهيس. ايت، هاڻ سنڀالي، مون سوداڻيءَ جي منهن ڏانهن ٺهاريو. هوءُ منهنجو منهن ٽڪي رهي هئي، ۽ منهنجي ڏانهن ٺهاري تي البت شرمائي.

مون پنهنجي دل جي پاڻ لڪائڻ جي ڪوشش ۾ چيو: ”ڪلاڪار پنهنجن چترن دوران نہ رڳو هاڻ کي آسڻو ڪري، پر جن جو چتر ڪيچي ٿو تن کي به، تون به آڄ آسڻو آڻائڻ جي فطار ۾ داخل ٿي آهين.“

سوداڻيءَ ڪلندي ورائيو: ”مان تہ اڳيئي آسڻو آهيان.“

”انهيءَ کي ڇاڻ اناسي، سماڻي جو هن سڀ ۾ ٿو،

اه اناسيءَ کي ماري جڳت ۾ ٿو سگهي ڪوئي.“

هن ۾ (چتر ڏانهن اشارو ڪري) تہ صرف روپ جهڙيل آهي.“

”روپ تہ ناسونت آهي.“ مون چيو، ”سروپ آندڻ آن

کي به اناسي بنائي ڇڏيو آهي.“

مون هڪڙي وري، ديوارن تي ٽنگيل چترن ڏي نظر

ڦيرائي، ۽ وري هڪ دفع روح پٽراڪين سان سوداڻيءَ جي

چتر کي ڏٺو. ”هن آتمڪ ورونهن لاءِ آءٌ ارعان جو تهڊل

شڪرگذار آهيان.“ مون چوڌاري هٿ ڦيرائيندي چيو، ۽ در

ڏي رخ ڪيو.

”پر اڃا جي شپ موقعي جي يادگيريءَ لاءِ ڪا نشاني
نه ڪٺي.“ سروب آندو نماڻائيءَ سان چيو.

سوداڻيءَ مشڪندي چيو: ”پيشا ڏرڻ جو وقت اچي ويو.“
مون به سندس چرچو ياد ڪري، مشڪيو. ”پتا مون
گولي آهي.“ مون ڏرائيو. ”پر تو اها اڳيئي هئي ڪي ڏيئي
ڪئي آهي. مان اوهان جي سوداڻيءَ جي سالگرهه جي جشن
۾ رخنو ڪونه وجهندس.“

پر سروب آندو جي زور ڪرڻ تي، مون ڊل ڏيڻ جي
هڪ سنڌر نظاري جو چتر سڀڪار ڪيو.

(۶)

”پرو، مٿر.“

آڃا ڪير پوانيءَ تي ورهيلارو مياو آهي. ڏئي هرئي واءِ!
ها رونق لڳندي. ڪن جزوي پرڏيهن کي هن درشن ڏسڻ
جو موقعو ملي ٿو. انهيءَ ڪري، شام جو، پنجين بجي، اسان
جي غريب خاني تي اچجو، جتان گڏجي ڪير پواني هلنداسين.
آسپد نه توهانجي صحت هينئر بهتر آهي.

اوهانجو شپڄنتڪ،

سروب آندو.

۲۵ مئي، ۱۹۳۹ع

مان منجهند جي ماني ڪاٽي آڻيو هوس ته مون کي هيءُ
نيدر پتر مليو. ها، گذريل ٻن ڏينهن کان منهنجي طبيعت البت
عايل رهي هئي. انهيءَ جو ڪارڻ، ڪا بدني دفت لاءِ، پر
مانسڪ بي چشي هئي. منهنجي من ۾ هڪ ڪشمڪش هئي؛
اهو پرڀت جي وفائيءَ جي عظيم مسئلي جي حل ڪرڻ ۾
مشغول هو. هڪ طرف هتي ايلان، منهنجي آدرش سدرقا جي
دٻويءَ جي يادگيري، ۽ ٻئي طرف سوداڻيءَ جي سونهن جو
منهنجي دل تي اثر. مان هاڻ ڪان اهو ڪيئن ٿي لکڻي سگهيس
ته منهنجي هڙدي ۾ سوداڻيءَ لاءِ پريم جي چڻڪ ڏکڻ لڳي

هتي؟ مون کي سندس صحبت مان اتي سرمائي، سري ٿي، مون سندس منهن جا ورن کهڙي، کهڙي، روح پراڻن سان جاچيا ٿي، سندس نئين جي نرو، منهنجي ردي ۽ نقص پيدا ڪيو ٿي، ۽ سندس گهار ۾ مون آيا، ڏوٽا، محسوس ٿي ڪئي، جنهن منهنجي رڳو رڳو ۾ مسرور ڪندڙ ارزشون اٿارئون ٿي؛ ڇا اهي سڀ، جي هر هڪ جدا جدا نه، ته سڀ گڏ، پر ۾ پوڻ جا رت نه هئا؟ مان انهيءَ جي قبوليت کان مندر ٿي نٿي سگهيس.

۾، منهنجو اهو نئون نينهن ليلان سان بيوفائي ڪونه هو؟ اهو هڪي وسارڻ جي نشاني ڪونه هو؟ ليلان، آس سڌري، جنهن کي مون پنهنجي جيءَ سان جڙي چڏيو هو، جا منهنجي ويو، ۽ وره ۾ صبح هستيءَ تان ائين آلوپ ٿي ويئي، جئن سجها جي سون ورن تي شفق رات جي سياهي ۾، جنهنجي جنم وٺ لاه مون هيڏي ساري حهاڪ لنگهائي، ۽ جا نوٺ منهنجي آتما سان، هڪ ٿي ويئي، ڇا انهيءَ جي مٿي يادگيري وساري، من ڪهن پي ۽ وينگس سان، ڪهن پي ۽ سندريءَ سان، هر ٻي جي ريت رکي ٿي سگهيس؟

اهيءَ سوال جو جواب منهنجي دل پڙه ست 'نه' ٿي ڏنو، پر سوداگريءَ جي سندرٽا ۽ مدرٽا جي ڪشش اها 'نه' منهنجي هردي مان ميساري پئي ڇڏي، نڪو وري سندس سهڻي، دلربا صورت منهنجي ڪلپنا مان هتي پري آي ٿي.

هيءَ ڪهڙي جنگ آهي، جنهنجو ڪر ڪتر انسان جي اندر ۾ آهي، جنهنجا آستر شستر انسان جو عقل ۽ جذبا آهن؟ هيءَ جهاد اصغر آهي يا اڪبر؟ هي جڏهه وائي آهي يا ملڪي؟ ٿي راتيون ۽ ٿي ڏينهن انهيءَ ڪشمڪش منهنجي جيءَ کي ڏونڌاڙيو هو. رات جو نسا ۾ عجيب غريب خواب لهندو هوس، ۽ ڏکي آندو هوس، جا ٿي ٿي سڀن جي سرت

ويندي هلي هئي، ۽ سارو سرير بگهر ۾ شل ٿيو پيو هوندو هو. نه جاڳندي جيءَ ۽ جام هوندو هو، نه سمهڻ سان سانت ۽ آرام ايندو هو. دل ڏيند تي سير ڪرڻ به ڇڏي ڏنو هو. سارو ڏينهن گهر پهڙي ۾، ان مانسڪ لوچي وهڻو ٿيو، پيو هوندو هوس. ڪالهه، شام جو، سروب آندو، منهنجي غريب خاني، گهر پهڙي ۾ لنگهي آيو. منهن اونداهيءَ جي مهل هئي. اندر گهرڻ سان، ڏوراڻو ڏيئي چيائين: ”واه! پاڻي، واه! سڄا سارا ٿي ڏينهن عدم بهدا تنهنجي وات ڏسي، ڏسي، آهيءَ جو منهن ماپوس ٿي ويو آهي. مٿس ڪهڙو ستر جنتر هنيو اٿئي؟ سودامنيءَ، الهءَ ڪري، تنهنجي خبر چار لهڻ لاءِ مون کي زور ڪري موڪليو آهي.“

سان وائڙن جيان ڏانهن نهاريندو رهيس. هن منهنجي منهن ۾ اڪيون کپائي نهاريو، ۽ هڪ من اچل سان به ڊگها قدم کڻي، اچي منهنجو ساڄو هٿ پنهنجي هٿ ۾ پڪڙيائين. ”توسان ڪهڙي ويدن آهي؟ توکي ڇا نيو؟“ هن پڇيو: انهن من اچل سان پڙهيل سوالن مون کي سچيت ڪيو، ۽ مون پاڻ سنڀالي چيو: ”ڪلاڪرن جي جيت پنهنجي هٿ وٽس نه ناهي، مٿن ڪنهن مهل ڪهڙي نه ڪنهن مهل ڪهڙي حالت طاري ٿئي ٿي.“

ڪن پل لاءِ هن اهو سبب قبول ڪيو، پر صرف ڪن پل لاءِ. مون سنس منهن مان ڏٺو ته انهيءَ کيس تصديق ڪانه ٿئي، ۽ هن چيو: ”پر تنهنجيون اڪيون هنن ڏرا ڇو ڏيئي ويون آهن؟ منهن پهاو هٽڻ ڇو ٿي ويو اٿئي؟ ڪهڙي ڏاڻ تنهنجو رت ست چوسي ويئي آهي؟ ناڙ ته ڏسان.“

منهنجي ناڙ ڦپاسي ۽ منهنجي نرڙ کي هٿ سان سپرڻ ڪري، چيائين: ”مان پائيان ٿو ته ڪنهن ڊاڪٽر کي سڏي اچان.“ مون، تنهنجي، کلي چيس: ”ڪا ڦڪي فرق ڪانه ڪندي،

سروپ آند. مان ڪنهن آندڪ پڙا مان لنگهي رهيو آهيان.
هن مرض جي پاڙ منهنجي آندا ۾ آهي. مون کي ڇڏي ڏي.
آندا پنهنجي آرڪڊ پاليهي ڳولي لهندو. آندڪ صحت-بخشي
جا رستا اُور آهن.

سروپ آند ڪا گهڙي منهنجي منهن ۾ نهارندو رهيو.
نهن ڪا ٿڌو سامه پري، چيائين: ”اهو ٿيڪ آهي. طالبن جي
پڙا نرالي ٿي ٿئي. شل توکي جلد صحت نصيب ٿئي.“

ائين چئي، هو ماڻ مٿ ۾ موٽي ويو.
ڪلاڪار ٿي ڪلاڪار جي حالت محسوس ڪريو.

مان سروپ آند جو پريم-پتر هٿ ۾ جهليو، ڪرسيءَ
تي ويٺو هوس. ڪلاڪ گذريو، ٻه گذريا، ٽي گذريا، چار
گذريا، مان آهيءَ ٿي حالت ۾، جنهنڪي نه سرت ۽ نه آناستري
سڏي سگهجي ٿو. منهنجي من ۾ ڇا پئي ويو واپريو، تنهنجي
سڌ نڪا تڏهن ٿي هيم، نڪا وري هالي اٿم. پر گهڙيال جو
ڪائناتو اڃا پنجن تي پهتو ۽ پهريون نڪاه ٿي ڪونه لڳو نه
مان چرڪ پري آهيس. مون کي سوداڻيءَ جي ڪشش ٿي
رهي هئي. هو منهنجي جيءَ، جڻي ۽ جان، ٽنهي کي پاڻ ڏي
ڇڪي رهي هئي. مون کي باد ڪونهي ته مون ڪئن ايترو
جلد هٿ منهن ٽوڙي، ڪپڙا بدلايا، ۽ ڪئن لنگي ۾ سوار
ٿي، ساڍي پنجن جي نڪاه تي سوداڻيءَ جي دولت خاني تي
پهچي ويس.

سروپ آند ۽ سوداڻي ٻئي منهنجي اوسيڙي ۾ ويٺا هئا.
منهنجي اندر گهرڻ سان، سروپ آند ٽپ ڏيئي آيو ۽ اڳيان
وڌي منهنجا ٻئي هٿ پنهنجن هٿن ۾ جهلي، چيائين: ”واما
هيڏي ڊورا چانه، ٿي ٿري ويئي آهي. سودا، جلد چانه جو

ڪوٺ ٺاهي وٺ. آرٽي شروع ٿئي ته ٻيڪان اڳي پهچي ڪهرجي.

سودامسي منهنجي منهن ۾ ٺاهاري رهي هئي. جيڪس منهنجي هٻايل صورت تي عجب پئي ڪڍائين ڀاءُ، ۽ ٻڌو اٿس: ڪري، وڏي سونوٿ آئي، ۽ مون کان پڇيائين: ”توهين ڇو نه آهيو؟ هنن شڪل ٿي ڇو مٽجي ويئي آئي؟“

پريمي ۽ جي ڊکي حالت تي جڏهن پريتما ڊکي ٿئي ٿي، تڏهن پريمي ۽ جي رڳو رڳو ۽ ڇو مسروري ۽ خون ٽڏهون لڙهون آڻن ٿيون ۽ هن جو ڊک گهڻي قدر ڪافور ٿيو وڃي؟ ڇا سنسار پر جا سڀ پريمي اهڙائي سوار ٿي آهن؟

مون مشڪي ورائيس: ”ڪاه، سروپ آندو ڇيو ته ڪا ڏاڻي منهنجو رت چوسي ويئي آهي ۽ پر مان ائين ٿو ڀانيان ته ڪا اندر لوڪ جي اڇرا منهنجي جي ۽ مان غير ڪڍي، مون کي پنهنجي لائق نائي رهي آهي.“

سروپ آندو کير پواني ۽ جي وڙهاري آرٽي ابتدا ڪر. انتها تائين ڏسڻ لاءِ آيو هو، سو آسان پنهي کي وڃر ڪيو، ڇيائين: ”سودا، جلد ڇانه، آڻ نه نه آرٽي شروع ٿي ويندي.“

هي ۽ آندو لائي ڪلا-ڪار جي آندو لائي هئي، مان ٿي کي سمجهي ٿي سگهيس. هن آرٽي ۽ جو سڄو، پورن درشن ڏسڻ ٿي چاهيو، سندس دل ۽ اڏورارن، آڏورن درشن لاءِ جاءِ ڪانه هئي. آهي سندس آدرش سان همساز ٿي نٿي سگهيا آهن سلسل دل ۽ هڪ خيال ڇڏي ٿي ڏنو انهيءَ ڪري، مون مشڪي -ودامسيءَ کي چيو: ”هائو، ڇانه، آڻ نه نه هيءَ پرديسي، اڪند آرٽي ڏسڻ کان رهجي ويندو.“

سودامسيءَ ٿي الاهي انهيءَ ۽ ڪهڙو چرچو پوءِ ڏسڻ ۾ آيو جو مشڪي ڇانه، آڻڻ لاءِ ٻاهر هلي ويئي، هينئر سروپ آندو جي دل جاءِ ٿي، منهنجي ڪلهي تي

هٿ رکڻ، ۽ ڄاڻڻ: ”ڪٿن اڄ نه طبعيت بهتر آهي نه؟ کير پوانِيءَ جي مٺي جي رونق اوهانجي رهي ڪهي دمت دور ڪري ڇڏيندي.“

”نوهان جي صحبت مان مون کي اهڙي لاپ جي ئي آشا آهي.“ مون چيو.

کير پوانِيءَ تي آنهيءَ نماشام جو واه جا رونق هئي! حشام ماڻهن جا اچي مڙيا هئا، زالون توڙي مرد، ڪمار توڙي ڪماريون، سڀ خوش-دل ۽ خوشنود هئي ڏٺا، مندر جي چوڌاري هڪ وڏو شاھي ٿلهو آهي، جنهن تي ماڻهو پئي آيا ويا، ٿلهي جي هيٺ، چوڌر، ڪشميري پنڊتن جا ڪٽنب، پنهنجو پنهنجو دائرو ٽاهيو، ڏٺا ٻارو، انهن جي وچ ۾ ويٺا هئا، جوت جي خوشنما جهرمر لڳي پئي هئي، ڪشميري پنڊتياڻين جي حسن جي هاڪ هندوستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پئجي ٿي، اڄ آنهيءَ سٺيل سونهن جو جنسي درشن نصيب ٿيو، نه هڪ، نه ٻه، پر سوين پنڊتياڻيون اچي آئي مڙيون هيون، ڪي ٻليون، آڳيون سندن پاڳتي-پاڻ سان ڀريل، ڪي وچولي عمر جون، بت ۾ البت ڀريل پر جوانيءَ جي جهاڪ سندن اکين جي چهران ۾ آڃا نمودار، ۽ ڪي جوان، پنهنجي ناز سان، پنهنجي نگاه سان، ۽ پنهنجي لوڏ سان. قد جون سڀ البت چوٽيون، ”ڦرن“ ۽ رڻو پهريل، تعليم-مافتہ جوانين کي، سوداسيءَ وانگر، ساڙهي اوڀيل.

ناد وڳو، نغاري جي ڌمال ٿي، ۽ آرتي شروع ٿي، گهند وڃڻ لڳا، ۽ ماڻهون — نه سڀ، پر ڪيترائي — مندر جي چوڌاري هرڪرما ڏنڻ لڳا؛ زالون توڙي مرد، جوان توڙي جوانڻيون سڀ گڏ. هلندي هلندي ڪنهن جي ڪنهن سان مبادا ڪلهي گس ٿي، يا انڪه انڪه سان لڳو، نه ٻنهي هڪ ٻئي ڏانهن

نھاري، مشڪي ٻڌجي واٽ تي ورتي. سڀني جي منهن تي
حوشيءَ جي جھلڪ؛ سڀني جي چين تي مٺي مرڪ.

سوداڻي ۽ مان هرڪرما ڏهڻي رهيا هئائين. سر پ آند
لاڻي ڪئن اسان کان جدا ٿي ويو هو. هڪ ڦيري ڪن پوءِ
اسانجو هٿ هٿ ۾ مليو. اکين ۾ ڏهڻن جي جھرسر ۽ ڪنن
تي آرتيءَ جو مٽر آلاپ ۽ دل ۾ پرير آلوڪڪ آند. مون
پاڻ کي سرگهه پوريءَ جو نواسي پئي پايو. سائين جي ٻيهر
۾ سوداڻيءَ کي ٿيلو آيو. هوءَ منهنجي پاسي آهي، ۽ مون
منهنجي ٻانهن سندس ڪمر ۾ وجهي، کيس جهليو. هن جي اکين
منهنجي اکين ۾ نھاريو، ۽ منهنجي اکين منهنجي اکين ۾. آرتيءَ
جو آواز سماعت ٿيڻ کان اڳ چوٽ رسيو، ۽ اسانجون دليون،
انهيءَ نھار ۾ نھال ٿي، هڪ ٻئي کي آڙجي ويون.

(۷)

”هيءَ مٺو، رس، ڀرڻو آندو. گادڙون اٿئي، ڏانئي
۾ امرت، رس، ڀرڻو ۾ ڦاٿل زهر ثابت ٿيندو.“

سڀني ۾ ڪنهن اهي لفظ مون کي پئي چيا؟ مان ٺيلي
نپ ۾ مٿي مٿي پئي اڏاميس. منهنجي دل ڪنهن آئي آند کان
گد گد هئي؛ ڦولي نٿي سمائي. جيوت جي آخرين ڀر ڦٽا جي
لحساس جو آند شائتي مي پئي پاسيو. اوچتو منهنجي اڏام بد
ٿي، ۽ مان هيٺ ڪرڻ لڳس. منهنجي دل، کي ڪنهن الڪي
هراس اچي گهرڻو، ۽ منهنجي ڪنن ۾ اهي لفظ ٻڌڻ لڳا؛
”هيءَ مٺو، رس، ڀرڻو آندو. گادڙون اٿئي، ڏانئي ۾ امرت،
رس، ڀرڻو ۾ ڦاٿل زهر ثابت ٿيندو.“

مان ڊپ ۾ اٿي ويس. سارو بدن پگهر ۾ شل ٿي
ويس، ۽ مان نموس معصوم جيان پاڪارڻ لڳس: ”ليلان! ليلان!
منهنجي آس محبوب ليلان!“ ڪرو مون کي ٻوساڻ لڳو. مون
بستري تان اٿي، چمچل پاتو، ۽ ڊرائنگ روم مان لنگهي، ٻاهر

کٽلی ۾ وٺي، خوش نصیباً هڪ آرام ڪرسي ۾ بيٺي هئي. مان ان ۾ ويهي، تازو لڌل سڀو ياد ڪرڻ لڳس. سڀي جو ويڃان پٿرو پيو هو. منهنجي دل جا جذبات مون کي سودامنيءَ جي اکين ۾ سرگه جو درشن ڪرادو هو؛ پر منهنجي من جو هڪو داڱو هو جهن انهيءَ کي سرگه نٿي سمجهيو، ۽ مونکي چٽاءُ ٿي ڏنو ته مان وڏي خطري ۾ آهيان.

منهنجي دل ۾ وري ڪشمڪش شروع ٿي. وري منهنجيءَ دل ڪر ڪينر جو روپ ڌارو ۽ ليلان سان وفائيءَ جي خيال ۽ سودامنيءَ لاءِ سڪه جي وچ ۾ جنگ جاري ٿي. مون ائين ڀانيو ته ليلان جي سندرتا ۽ انما منهنجي سروب سان ملي هڪ ٿي ويا آهن، ۽ سودامني منهنجي سروب کان ٻاهر هڪ دلفريب، دلريا صورت آهي، جا منهنجي دل کي پنهنجيءَ سونهن ۽ مڌرتا سان چڪي رهي آهي.

منهنجي انهيءَ حالت ۾ اهو ٻون ته دساغي باريڪيون هيون جو منهنجو مغز چڪر کائڻ لڳو. مون اکين تي هٿ گهمائي، آسمان ڏانهن نهاريو. اڪيچار تارن جي سیتل ٽمڪ ٽمڪ ۾ به نه هن مانسڪ مسئلي جو ڪو جواب هو نه. منهنجي تل هٿين ۽ منجهيل من لاءِ ڪو چنڊو ۽ آلت.

پره ڊاڪون ڪڍيون، پر مان انهيءَ ئي حالت ۾ ويٺو هوس. جڏهن آس جي ٿاء جي ڪري ٻاهر ويهن المٽ ڏکيو ٿيو، تڏهن انيس ۽ سنان پاڻي ڪري، ڪپڙا ٻهري، سڌو سروب آڻند جي گهر وٺس.

سودامني ۽ سروب آند گهر ڪونه هئا، سروب آند مڪاني مهاودناليه ۾ ڊرائنگ ماسٽر هو. منهنجي اچڻ کان اڳي هو پنهنجي ڪم تي هليو ويو هو. سودامني سربگر جي استري منڊل جي ڪاروباري ڪميٽي جي ميشڪ ۾ ويٺي هئي جهن

سربگر جي غريب، مفلس لوڪن جي آڌار لاءِ ڪي عملي رٿون
فيصل ٿيڻون هيون.

امي آڪهلي ويٺي هئي. ڪشميري سفيد ريشم جي
ڪپڙي لڪر تي ڀرت وٺي پريائين. سندس منهن تي ڪهڙي
نه عميق شادي ڇاڻيل هئي! هن ڪهڙن آنڪن ڇڏي
آنجن ڪيو هو جو هجي جتي ۽ جتان ڪي اللہ شائني
سڙي هئي؟

مون کي ڏسڻ سان هجي منهن تي هڪ هاڪي مشڪ
بکڙجي ويئي، ۽ پنهنجي سامهون وهڻ لاءِ اشارو ڪيائين. مان
ماٺ ميٺ ۾ سندس منهن تي ويس.

پنهنجي ڀرت جو ڪن پورو ڪري، هن منهنجي منهن ڏي
بهاريو، ۽ نهيت گهٽي سان چيائين: ”ديس ۽ ڪال جي لحاظ
کان تون سنڌاريو آهين؛ ليڪن آتما جي ديس ۾ اهي حدون
ڪينهن. تون مون کي پنهنجو آهين. ڪنهن آنڪن سڀني جي
ڇڪ ٽوڪي گهيلي اسانوت آندو آهي. مان ته جي من جي دشا
ڄاڻان ٿي. ڄاڻايس ڇا ڪئن نه؟ منهنجو پيءُ پڳت هو، ۽
سندس حياتي جو عظيم ۾ عظيم مسئلو هو سندس پريو پڳي ۽
۽ سندس استري ۽ لاءِ منهنجي وڃڻ جي سلسلي ۾ ڪرڻ جي
گهڙي مون کي اڃا ياد آهي. آهين ۽ آخري گهڙي ٿي هجي
من جي ڪرڪيتر ۾ جڏهن جو ختمو ٿيو ۽ هو آتل ست جو درشن
ڪندي، هن مني جي ڳاڙهي کان موڪلائي ويو. منهنجو پتي، سڙپ
آند جو پتا، چترڪار ۽ ڪوي پتي هو. مونکي سندس دل جي
نرالن نرالن پاڻن جي پاي ۽ پت پڙو هئي. هن جي دل کي
ڪئن جهوت جون جدا جدا وفاداريون ڏونڌارينديون هيون، سو
مون کان گهڻو ڪونه هو، جيتوڻيڪ هن لائين ٿي ڀانيو ته اهي
هڪ استري ۽ جي سمجهه ۾ اچڻ کان ٻاهر هيون. چنڊر، جي
طالب آهن، جي ست يا سندرنا جا ڪولاڻو آهن، تن لاءِ نه آهي

چئن نه آرام. آندت مي آرامي هن جو سپاڳه آهي. انهيءَ مان ئي
ڪلا جا سندر ۾ سندر روپ سنسار کي مان ٿا، انهيءَ مان ئي
مڪت اٿئون جنم وٺن ٿون. انهيءَ ڪري، تون سپاڳن مان
آهين، چنڊر.”

هن جي آواز ۾ ڪهڙي نه سمجهه سمائيل هئي! هن جي
مٿر وچنن ۾ ڪهڙو نه مهر هو! مون هٿ جوڙي، کيس
نيسڪار ڪيو، ۽ چيو: ”انهيءَ سپاڳه جو بار ڪڏهن ڪڏهن
آس، ٿو پاسي.“

”سڪ نهل وستو آهي. آتما ۾ جيوت گهارڻ سان ڪجهه
به آس، نٿو پاسي. اڌر جا سڀ لوڇا پوءِ آندڻ مي ٿيو پون.“
”پر، آهي، مان ڪلاڪار آهيان. ٻاهرين روپن ۽ رنگن
جي شمس موندان ڪئن ميسارجي سگهجي؟“

آهيءَ مٺي ٻاهو سان ورائيو: جڏهن سارو برهمانڊ آتم-
روپ ٿو پاسي، تڏهن ٻاهران روپ ۽ رنگ ٻڌن ٿا. انهن مان
پوءِ آهو آندڻ ٿو اچي جنهن ۾ آجائي آهي.“
مون نراس ٿي چيو: ”مان توهانجي لفظن جو ست محسوس
ڪريان ٿو، ليڪن منهنجي دل آهو الاهي ڇو قبول نٿي ڪري.“
آهيءَ صرف مشڪيو.

مون ڳالهه ڦيرائڻ جي ارادي سان ٻڌو: ”سوداڻي
ڪهڙنهن وڻي آهي؟“

”استري منڊل جي ڪنهن ميٽڪ ۾ وڻي آهي. ترس،
ڏهن پنڊهن منٽن ۾ اچي ويندي.“
مون ڌڪڙ ڌڪڙ ۾ چيو: ”مان ڪو کيس ڪڏهن ڪونه
آيو هوس.“

آهيءَ مشڪي، منهنجي منهن ۾ ٺهاريو. ”ماءُ جي اکين
۽ دل کان اها ڳالهه ڪن ڪجهه رسدي، چنڊر؟“ هن چيو.
”مان پاڻ کي تنهنجي نوڙي سوداڻيءَ ٻنهي جي ماءُ محسوس

ڪريائڻي. انهيءَ ڪري ٻي جي دل جي حالت پائمرادو مونکي معلوم ٿيو وڃي. ماءُ جي حيثيت ۾ مان توکي صلاح ڏيان ته مڃين؟“ هن پڇيو.

مون صرف چيو: ”ڇڻو.“

”مرڪو انسان پنهنجي جنگ اڪيلي سر پاڻ ٿو جوڙي، ۽ ان ۾ هار يا جيت پاڻي. تنهنجي آتما جو انهيءَ ۾ پلو آهي ته تون هتان اڪيلو ئي اڪيلو هليو وڃ. پنهنجي دل جي اگهور سخت ڪي اڪيلو منهن ڏي. تنهنجي آتما ڪوٺن جي ڪن مان آهي. مون کي اميد آهي ته توجھري سورمي کي جيت نصيب ٿيندي. پر جيت يا هار، ٻنهي حالتن ۾ تنهنجي لاءِ هيءَ در ڪٽيل هوندو، ۽ انهيءَ سان گڏ تنهنجي آجيان لاءِ ماءُ جون پانهون به.“

هوہ آئي، منهنجي ڀرسان آئي، ۽ منهنجو منهن پنهنجن هٿن ۾ جهلي، منهنجي نرڙ تي هڪ مٿڙي ڏنائين.

(۸)

”سرينگر کان ۲۰ ميلن جي مفاصلي تي پهنگام آهي. وات تي آنا مان سروي ۽ سفياءَ رستن تي چانو ڪري بيٺا آهن ۽ چوڌاري سبز آبادي جا ميدان روح کي راحت پها ڏين.“

”پهنگام سمند جي مٿاڇري کان ۲۰۰ فوٽ اوچو آهي. اصل ڌنارن جو گهوٽ آهي. پر هينئر اونهارِي ۾، جهوني گهوٽ کان اڌ ميل اوريان، سيلانين جي لاءِ نقون گهوٽ ٻڌجي وڃي. اوڀر ۾ سبز سائي ميدان تي ٿٻو لکيو وڃن. پهنگام ڪشمير جو مشهور صحت-گاه آهي. ماڻهيءَ جي چوڌاري آنا مان جبل آهن، جن تي چيل ۽ دبال جا ٻيلا آهن.“

”ڪشمير جو سونهو، جهن مان مٿيون احوال پهنگام جو هٿ آيو، سو هٿ ٿيلهيءَ ۾ وجهي، مان پهنگام وڃڻ جو

فيصلو ڪري، اُنهن ۾ گهر ۽ ٻيڙي ۽ جي ۾ انهن (ڪشمير ۾
 "مانجهن" تي سڏباڻون) سان حساب ڪتاب ڇڏيو ڪري،
 مان انهيءَ ڏينهن تي بهانگار ڏانهن روانو ٿيس، ۽ نماشمار جو
 آئي پوهنجي ويس.

بهانگار جي ماڻهي هڪ سندر ماڻهي آهي، جنهن مان
 جهلم پوهنجي نرمل، ٿڌي پاڻيءَ سان گهرگاهت ڪندي پئي
 وهي. جهلم جي اڏڻين ڀر تي هونلون ۽ بازار آهي، ۽ انهن
 جي پار آهستي آهستي آناهون ٿيندڙ سبز ميدان، انهيءَ ميدان
 جي شڪليءَ ۾ هڪ نسو مسواڙ تي وٺي، مان آئي منزل انداز ٿيس.
 مون کي باد ڪونهي ته مان ڪيترا ڏينهن انهيءَ انوب
 سندر آستان ۾ لڪيو پيو هوس. منهنجي آتما ڪال جون حدون
 لتاڙي، آڪال ۾ گهاري رهي هئي. منهنجي جسم ۾ انهي پير
 صرف ٻن جذبن جون آناون پئي ٿيون: هڪ هرڪه جي ۽ ٻي
 سوگه جي، هڪ مسروريءَ جي ۽ ٻي ماتم جي. پهرين حالت
 مونلاءَ ڏينهن ۽ ٻي حالت مون لاءِ رات هئي. انساني دڪم حا
 عمق مون انهيءَ عرصي ۾ ٽانگهيا. ٽيڪا ڪارن جو رايو آهي
 ته انهيءَ عرصي جو منهنجو رچيل شعر جذبات جي سچائيءَ ۽
 قدرت مان ورتل رنگن ۽ روپن جي ڪري سنڌي سماعت ۾
 بگانو آهي. انهيءَ قسم جي شعر ۾ اُنجو جيس جوڙ ڪونهي.
 اهو سمورو شعر مون بيخوديءَ جي حالت ۾ رچيو. مون کي
 لک ڪانه هئي ته مون ڇا ٿي ڪيو. پوهنجي وس ڪونڊ هوس.
 ڪي قدرت جرن گيت شڪنيون منهنجي حيو ڪي هلائي
 رهيون هيون. درحقيقت، مان اڄ به تصديق سان نٿو چئي
 سگهان ته اهو شعر منهنجو رچيل آهي. مون کي صرف اها
 خاطري آهي ته اهو منهنجي هٿ ٿيلهيءَ جي ڪاغذن ۾ سهنجي
 هٿ آڪري پيو هو.

وٽس جي سڙويءَ پانڊو سندر، ۽ ٻين ويجهڙائي ۾ روچڪ

اسٿان جي زيارتن ۽ آئنهجي باريڪ فضا سان روح کي همساز
ڪرڻ سان به منهنجي من تان ڪارو ڪڪر ڪونه هٽيو. سندرگا
جي نون نون روپن ۽ آڪارن ڏسڻ سان نه گد ٿيندو هوس،
پر اها خوشي ڪهڙي جو چٽڪو، ڪن پنگر جو ڪيل هئي، ۽
انهيئين غميءَ جي غبار ۾ غائب ٿي ويندي هئي.

ليلان جا ڏينهن - ڏنا سڀا لهن لڳس. ڪنهن سبز پهاڙ
جو نظارو پيو پسندو هوس، ته ليلان جي صورت منهنجي اکين
اڳيان اچي بيوندي هئي، ۽ آهستي آهستي منهنجي سوداڻيءَ جو
روپ وٺندي هئي. اها مايا - درمڻيءَ جي حالت مونسان لڳاتار
اهڙا ڏينهن ته هلي جو مان پائيندو ته جي منهنجي اوچتو ڊاڪٽر
سري رام سان ملاقات نه ٿئي ها ته مان پڪ پاگل ٿي پوان ها.
هڪ ڏينهن، پيچ پٺيءَ جو، جهلم جي پار هڪ ساڻي

ٽڪريءَ تي ويهي، مون لڏيءَ، پهاڙن ۽ ڏپ جو نظارو ٻئي
پسيو ته ليلان منهنجي اکين جي اڳيان اچي بيئي، ۽ لحظي
ئي هڪ ۾ ڪلندي، منهنجي سوداڻي ٿي پئي. مان ڪم ڪري،
ٽڪڙو ٽڪڙو اڏامندڙ پيرن سان ڊوڙندو، هيٺ لهن لڳس. ڪنهن
حرف کان پڇي رهيو هوس. پهاڙ جي پار وٽ پهچي، مان
هڪ لڳس. منهنجي منهن تي هراس چايل هو. منهنجيون
اکيون ڊپ کان وڌيون ٿي ويون هيون. اوچتو مون پنهنجي
ٻانهن تي ڪنهنجي هٿ جو ڪوسل هٿ سپرڻ محسوس ڪيو.
مون چرڪ ڀري نهاريو. پنهنجي پيرن سان جهرو، جاڳندو انسان
ڏٺو. مون بڪدم پنهنجو هٿ کڻي سندس ٻانهن ۾ وڌو ۽ واڪو
ڪري چيم: ”مون کي بچايو، مون کي بچايو.“

مون کي سٺ ڪانهي ته مون کي ڪئن ڪٿائي ٿيندو ۽ اچي
سهاريائون، ته ڪئن سڃا سارا ٿي ڏينهن، جي مان نيم - غش
جي حالت ۾ پيو هوس، منهنجي پرگهور ۽ چاڪري ڪيائون،
ڪئن مون کي انهيءَ اوزار جي بيهه ڪاري تان بچائي واپس

اندرون، جيون ۾ ٽپي ڏيڻ سان انسان ٿي رهيو ۽ هاڻان جي
سمار ۾ پريش ڪري ٿو. ٽن ڏينهن جي آني پوءِ مان آڻڻ
بعد مون ڏٺو ته هڪ شخص منهنجي ڪٽ جي پريان ڪري
ٿي ويٺو هو ۽ ”ٽريون“ اخبار پئي پڙهيائين. جيتوڻيڪ مان
کيس سڃاڻي نٿي سگهيس، ته به سندس شڪل منهنجي من ۾
هري پئي ۽ ائين پئي محسوس ڪيم ته اڳي ڪٿي ڏٺو اٿان.
مون ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن مان اهڙو نه ٿي ٿي
وڌو هوس جو وات مان اکر اڪلڻ ٿي ڪين ٿي. هن جي نظر
مون تي پئي، ۽ هن مون کي هدايت ڪئي ته: ”اڃا توهين ڪمزور
آهيو. آرام ڪريو. اميد ته شام تائين ڳالهائڻ ٻولي جي قابل
ٿي ويندا.“

هن آئي، ٿرمارس مان شورو ڪوٺ ۾ ليٽايو، ۽ اهو
مون کي آهستي آهستي ٻاريو، مون پنهجي بدن ۾ البت تقويت
اهڙي محسوس ڪئي، پر جلد ئي گهر جو اثر ٿي ۽ مان
صحت-بخش نند ۾ پئجي رهيس.

وري جڏهن جاڳ ٿيم، تڏهن سنجها جو وقت هو. منهنجو
اجنبی شيواڌاري ٿي پئي ٺاهي رهيو هو. سندس پٽ مونڏانهن
هلي. منهنجي بدن جي چرپر جي آواز تي هن ڪنڌ ورائي،
مونڏانهن ٺهاريو. مون کي سڃاڻ ڏسي، هو پئي اٿي چڙي،
وڏي مونڊ آيو، ۽ پڇيائين: ”هئر ڪئن آهيو؟“

”مان پاڻ کي گهڻو بهتر پيو سمجهان.“ مون ورائيو.

”مان توهانجي نالي کان واقف ٿي سگهان ٿو؟“

”مان ڊاڪٽر -ري رام جي نالي سان سڃاتو. توهان کي

انهي ۾ ڄاڻ جي سڀاويڪ آڻ ٿي هوندي ته مون توهانجي مڪان

۾ هنن داخل ڇو ڪيو آهي. تنهن ڏينهن توهين بهار کان ڊوڙندا

هيٺ آيا، ۽ مونڊ پوڄڻ سان بيھوش ٿي ويا.“

”قطعي ڪلاسي معاف، انهي ۾ ڪي گهڻا ڏينهن ٿيا؟“

”اڄ چوٿون ڏينهن آهي“ هن ورائيو.
 ”چار ڏينهن توهان مهنجي پرگهور لڏي آهي! من
 توهانجا ٿورا ڪٿن آدا ڪري ٿو سگهان؟“
 ”مون ته صرف پنهنجو ڪرتب پالن ڪيو آهي. مان
 ڊاڪٽر آهيان. بيمار جي ڪشت نورت ڪرڻ جو آدم ڪرڻ
 منهنجو فرض آهي.“

”پر مون توهانکي الاهي پين ڪهڙن ڪرتبن ۽ مشغولين
 کان هٿ روڪي رکيو هجي.“ مون چيو.
 ڊاڪٽر سري رام جي چمن تي هڪ مشڪ ڏيکاري ڏني.
 هن چيو: ”هڪ وقت هڪ ڪرتب ڪافي آهي. مان هتي پنجن
 ورهين کانپوءِ ڏاڍي مشڪلات سان پاڻ کي فارغ ڪري، وندر
 ۽ سهل لاءِ آيو آهيان.“

”۽ مون توهانکي سيل ۽ وندر کان محروم ڪيو آهي.“
 مون کيس وچير ڪئي، چيو.

هن ڪنڌ ڏوٽي چيو: ”نه ائين نه آهي. توهانجي ڪيس
 مونکي قدرت جي دلچسپ نظارن سان گڏ، دماغی دلچسپي ميسر
 ڪري ڏني آهي. توهانجو ڪيس هڪ نرالو ڪيس آهي، انهيءَ
 جي اڀياس مان جا مون مانسڪ وندر حاصل ڪئي آهي، سا
 ٻئي وڃايل وندر جو ڪافي کان وڌيڪ آجورو آهي، انهيءَ
 ڪري توهانکي مهنجي ٿوري مڃڻ جو ڪو سبب ئي ڪونهي.“

مون پڇيس: ”توهين سمجهو ٿا ته مان ڪڏهن ٺوٺو
 ٿيندس؟“

هن ورائيو: ”هتي جي هوا ۽ پاڻي اهڙا صحت بخش آهن
 جو مونکي قوتي اميد آهي ته صبح جو توهين بستري تان اٿي،
 تنوءَ جي ٻاهر لهي سگهندا. هٿر هيءَ شورو پيو ۽ جي
 بدل روٽي ۽ جو ٽڪر کائي سگهو ته کائو. صبح جو بستري

چڏڻ، پهل هيءَ گرم هندي پائيجو، جنن ڏي هوءَ اها هي جهڙپ نه لڳي وڃي.

ڊاڪٽر صاحب، مان معلوم ڪري سگهائڻو ته مون کي ”ڪهڙي بيماري هئي؟“ ون آندائو ٿي پڇيو.

”اهيءَ ڄاڻن جي ڪهڙي ٽڪڙ آهي؟“ هن چيو. ”صبح جو نؤبائ ٿي آڻو، پوءِ جيڪي پڇڻو هجي سو پڇجو. مون کي به توهان کان ڪيترائي سوال پڇڻا آهن.“

هتي ڏينهن صبح جو، مان تنبوءَ جي ٻاهر سبڙيءَ تي پٺاڻ ڪري رهيو هوس ته پاسي واري تنبوءَ مان ڊاڪٽر سري رام کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏٺو. سندس هٿ ۾ ٿرماڻ هون. بدن جو البت سوڪو، پر ڪڙو ٿورو، هوندين، ٽڪڙن قدمن سان اڇي رهيو هون. سندس منهن تي مشڪ هئي، ۽ سندس نرڙ تي پلمانسائيءَ جا آهڃاڻ. مونوت پڇڻ سان هن چيو:

”خوب، خوب، پهلوام جي آب و هوا بيشڪ قوت بخش آهي. ڪٿن، اڄ پاڻ کي ڪٿن ٿا پاهيو؟“

”اوهانجي مهربانيءَ سان مان اڄ پاڻ کي نؤبنو پيو سمجهان.“

مون چيو.

هن منهنجي ناز ٽاسي ۽ نرڙ کي سهرش ڪري ڏنو. ”هان اڇو به گڻڪسو بسڪوٽ کڻي، هيءَ شروع صحت ڪريو.“

اسين منهنجي تنبوءَ جي ٻاهر ڪرسيون وجهي ويٺاسين. مان ماڻ ۾ بسڪوٽ کڻي، شروع پيئڻ لڳس. ڊاڪٽر صاحب کيسي سان اخبار ڪڍي، پڙهڻ لڳو. مون رکي رکي هنجي خوش-خلاق چهره ڏي پي ٺاهيو. منهنجي دل هن جا ٿورا مڃي رهي هئي. هڪ ستڙايو هٿن پهنجي وندر ورونهن هڪ اتفاق سان مليل اجنيءَ جي لاءِ قربان ڪري، سا ڪا معمولي ڳالهه ڪانه هئي. هن مون ۾ بٽري دلچسپي جو ورتي؟ مون سان هنجو ڪهڙو رشتو هو جو هن هٿن منهنجي پرگهور

ٿي لڏي؟ ها، ڪي اهڙا حيوان آهن، جن جو سڀاڻي آهي ٻين جو دک درد مٿس. هننکي انهيءَ مان ايترو آندو ٿو اچي جو هو انهيءَ ۾ ئي پنهنجي جيون جو آدرش پائين ٿا. ٻين جي ڏک ڏوجھري اکيان هنن کان پاڻ وسريو وڃي، ۽ هو پنهنجيون گھرجون، پنهنجيون مشغولتون، پنهنجيون وندرون، ۽ پنهنجيون ڪرت ڪاريون پلجي وڃن.

مون شروع ۾ پورو ڪيو ۽ ڪوپ هيٺ گاهه تي رکيم. ڊاڪٽر صاحب به اخبار ويڙهي کيسي ۾ وڌي، ۽ مونڏانهن مشڪندي چيائين: ”هاڻ جيڪي به ڀڄڻو هجي سو ڀڄو.“

مون گھيٽ سان سندس منهن ۾ نهاري چيو: ”اڻ ته مان توهانجو تھڙو شڪر گذار آهيان جو توهان هنن هڪ ستاري جي پرڏيس ۾ پرگھور لڏي آهي. انهيءَ عين موقعي تي توهين جي نه اچي پرگھت ٿيو ها ته منهنجي الاجي ڪهڙي حالت ٿي ها.“

ڊاڪٽر صاحب مونکي وچ ۾ کڻي چيو: ”انهيءَ ۾ توهين ايشوري رڻا ٿا ڏسو؟ منش کي ڪهڙي مجال آهي جو هو ڪجهه به ڪري سگهي؟ هو ته صرف الوڪ شڪتين جو واهن آهي. مان ته ائين ٿو پانيان ته انهن ئي مونکي گھيلي هت آندو آهي. انهيءَ ڪري ته رڳو توهانجو ڀلو ٿو آهي، پر منهنجو نه.“

مون تعجب ۾ چيو: ”منهنجو ڀلو ٿو آهي سو مان سمجهي سگھائڻو ۽ انهيءَ لاءِ توهانجا ٿورا مڃاڻو، پر توهانکي ته اٽل دقت، تڪليف ۽ سڙاپو ٿو آهي.“

هن ڪنڌ ڏوٽي، گھيٽ سان چيو: ”نه، قدرت پنهنجا پال پنهنجي نموني تي ڀلائي. منهنجو مانسڪ وڌيا جو علم ڪتبو پئي وهو، ان ڪار ترقی ڪانه ٿي ٿئي، توهانجي هڪڙي

ڪهڙن نه رڳو منهنجو علم تازو پر انکي مالا مال به ڪيو آهي. مان مانسڪ مرض هنتر نئين نقطن نگاهه کان ڏسڻ لڳو آهيان.“
”توهين تڏهن ڊاڪٽر ڪونه آهيو؟“ مون پڇيو.

هن ڏسڪي ورائيو: ”مريض کي دوائون ڏيئي، هنجو بدني سرشتو وهائڻ منهنجو پيشو ڪونهي. منهنجي عقيدتي موجب هر هڪ مرض جا مانسڪ سبب آهن. انهنجي دؤر ڪرڻ ۽ قدرت جي نيمن انوسار جيوت گهارڻ سان، مريض نؤبنو ٿيو پوي. غرض ته مان من-چيدي آهيان.“

”پر جهوڙن جي ڪري جي بيماريون ٿين ٿيون، تن جو ته من سان ڪو تعلق ڪونهي.“ مون چيو.

”هاڻو، اهي بيماريون ڌار قطار ۾ آهن.“ هن ورائيو.
مون حرص مان پڇيو: ”ڊاڪٽر صاحب، مونکي ٻڌائيندا ته مونکي ڪهڙي بيماري هئي؟“

”توهانجو بدن سالم آهي.“ هن چيو: ”بدن جي ڪنهن به ڀاڱي سان ڪابه وڌڻ ڪانه آندو. توهانجي بيماريءَ جا ڪارڻ توهانجي من جي هيٺين تهن ۾ آهن. غش واريءَ حالت جي ٽن ڏينهن ۾ توهان ڪيترائي دفعا ڳالهائڻ پئي. پر توهانجي ٻوليءَ کان واقف نه هئڻ سبب مان هڪ جزوي لفظن کانسواءِ ڪجهه به سمجهي ڪونه سگهيس.“ ائين چئي، هن پڇيو: ”اندرئين کيسي مان ڊائري ڪڍي، اها کولي، هو انمان پڙهڻ لڳو: ”سندرتا—سندرتا جي ديوي—ليلان—سندري—الوڪڪ—آتما—سودامي—وفاداري—ڪنول نئي—نرمل نير—پهلڪام—سروپ آند—سودامي—سري نگر—چندن واڙي.“ لفظن جي باداشت پوري ڪري، هن ڊائري بند ڪري، کيسي ۾ وجهندي، مونکان پڇيو: ”اوهين چندن واڙي ڏسي آيا آهيو؟“

”نه. اڃا ته ڪونه وڌو آهيان، جيتوڻيڪ بيمار پوڻ کان اڳي اوڏانهن وڃڻ جو ويچار هوم.“

هن منهنجي اکين ۾ گنيپرتا سان نهاريو. ”پاڻ کي جڏهن ڪافي سهر سمجهو تڏهن ضرور هڪواري ڏسي اچجو. عجيب عاليشان نظارو آهي.“ اهي لفظ، سڌا ۽ سُرل، هن اهڙي ذريع سان چيا جو مون ائين پيائين ته انهيءَ صلاح ڏيڻ ۾ سدس ڪو مطلب هو جو هن ڪلثي طور مون کي ٻڌائڻ نٿي گهرين. ”ها، هڪواري اهو عالم-مشهور نظارو ضرور پسبو.“

مون چيو،

ڪجهه وقت اسين ٻئي ماڻ ۾ هٿاسين، منهنجي مغز ۾ طرح طرح جا سوال پئي آيندا، پر مون پاڻ کي انهن جي پچڻ کان روڪيو پئي. هن جيڪس ڳالهه ٿيڻ جي ارادي کان پڇيو:

”اوهان سنڌي آهيو؟“

”جيءُ، ها.“

”اوهان کي ڪوتاهان ڏاڍي دلچسپي ٿي ڏسجي.“ هن گفتگو جو سلسلو قائم رکندي چيو.

جيءُ ها. پر اوهان کي انهيءَ جي ڪئن سٺ پيئي؟“

مون چيو.

”ڪوي پاڻ کي لڪائي ٿورو ئي سگهي ٿو؟“ هن ورائيو. ”توهانجي ڪلپنا جي شڪتي نهايت ٻرل آهي، ۽ جيتوڻيڪ اوهانجي پاشا کان ان واقف آهيان، ته به ايترو مان سهي ڪري سگهيس ته توهانجي ڪوتاهان موزون ۽ مٽر پئي آهي.“

مون اڏير ٿي پڇيو: ”پر اوهان منهنجي ڪوتاهه ڪٿي ٻڌي؟“

ڊاڪٽر سري رام مشڪي، جواب ڏنو: ”بيھوشيءَ جي

حالت ۾ توهان اڪهڙو موزون ۽ مٺو شعر چيو. ارمان رڳو اهو آهي جو انهيءَ کي قلمبند ڪرڻ لاءِ ڪو ڪونه هو. اوهانجو آتما ڪوئيءَ جو آتما آهي. ڪاٻا جي وصال سنسار ۾ توهان ڪهڙا چتر ڏيکاريا، ڪهڙا مشاهدا ماڻيا، تنجي مونکي سدائين ڪانهي؛ ليڪن انهن جي ستاري ٻوليءَ ۾ اظهار مان به مونکي نه رڳو توهانجي شاعريت جو سماءُ پيو، پر انمان وندر ۽ راحت پڻ نصيب ٿي.

مون اوچتو گهٽي ٿي، ڊاڪٽر کان پڇيو: ”مونکي سچ ٻڌايو ته، مونسان ڪهڙي ويڌن آهي، ڊاڪٽر صاحب.“
ڊاڪٽر صاحب منهنجيءَ هن اوچتيءَ گهٽي تي چرڪ ٻڌو. سڀڪنڊ به سوچي، چيائين: ”توهين چيو ههڙا اڌر ٿيا آهيو؟ مان توهانکي هڪ ٿو ڏيان ته توهان جي سرور سان ڪا به ويڌن ڪانهي.“

”تڏهن منهنجي من کي ڪو روڳ لڳل آهي؟“ مون پڇيو.
ڊاڪٽر سري رام پنهنجيءَ ڪرسيءَ تان اٿي، منهنجي منهن تي اچي بيٺو، ۽ منهنجي ڏاڻي ڪلهي تي پنهنجو ساڄو هٿ رکي چيائين: ”توهين ڪهن مانسڪ ڪشڪشا جي چنبي ۾ آهيو. ڪلاڪ ڪار هنڌ سبب اوهانجي نٿن جو سرشتو نهايت ڏکيو آهي ۽ اوهانجي ڪلپا جي هرڪ ڪلا جو آنتي گهرو اثر هوي ٿو. مون ڪيترن ڀاڱن جي ڪيسن ۾ اهڙيائي حالت ڏٺي آهي. اوهين جي اڪ لنگهي پار پيا ته ڪوتاهه جي راجڌانيءَ ۾ آرتا جو چٽ توهانجو نرڙ سينگاريندو.“

”۽ جي لڪ لنگهي پار نه هجي ته؟“ مون پڇيو.

ڊاڪٽر صاحب البت ههڪيو. مون ڏٺو ته انهيءَ سوال کان ٿي هو ٻڌو ٿي. نيٺ منهنجن اکين ۾ بهار پئي، گهٽي لفظن ۾ چيائين: ”نه پوءِ توهانجي ڪوتاهه موزون، مٺو ۽ پر مطلب هنڌ جي ٻڌڻ ڪسجي ۽ بي معنيٰ ٿي پوندي.“

”يعني ته سان ٻاڙيل ٿي پوندس، ڊاڪٽر صاحب؟“
مون چيو.

(۹)

چئن ڏينهن جي آرام ۽ ڊاڪٽر سري رام جي سنڀال سان مان
بدن ۾ دريس. چوٿين ڏينهن صبح جو ڊاڪٽر صاحب، مون وٽ
روزمره جي نيم مطابق آيو ۽ چيائين: ”اڃ منهنجو ڪوچ آهي.
منجهند جو مان روانو ٿيندس.“

”ايترو جلدا“ مون چيو. ”ڏينهن ٻه نرسِي پئو، مان
اميد رکي ويٺو هوس ته توهين مونسان سڀاڻي چندن واڙي
گذجي هندا.“

”مونکي منهنجو ڪم سڏي رهيو آهي، هن چيو.
”ڪا به ٿي ٿي تارون آيون اتر، سنسار سڏي رهيو آهي؛ مان عت
سرگ ۾ نشچست ڪئن وڃي ٿو سگهان؟ اهو سڀاڳ صرف
ڪوٺن ۽ ٻين ڪلا-ڪارن جو آهي.“

”ڪوي نه فقط سرگ ۾ نواس ڪن ٿا، هر ترڪ ۾
پڻ.“ مون کلي چيو. ”هو نه رڳو ايترو لوڪ جون اوليون
ماڻهن ٿا، پر دڪه جي آنت ساگر جي عميق، ٿري ۾ آني پيرا
پڻ پوگين ٿا.“

”مونکي جيڪو آزمودو اوهانجي ڪيس مان ٿيو آهي،
تنهنجي آڌار تي مان توهان سان سميت ٿي سگهان ٿو.“ هن
چيو، ”پر مان تنهن پانين ته ڪلاڪار جي هميشه اها حالت
رهي ٿي. غوراب سمنڊ جي طوفاني، آسمان - ٻهچ چولن جي
سنگن توڙي سانت سي سطح جا آزمودا لهي، نيٺ نماشام جو
بندر جي شانتيءَ ۾ گهڙي ٿو.“

”هائو، نماشام جو.“ مون چيو. آسرو ۽ نماشام جي
وچ ۾ آنت پکڙيو پيو آهي — مهاڏڪ سان پريل.“

”مانسڪ ڇڏڻ جي سائنس ۽ سندر نه اٿس ڪنهن
به وقت اچي سگهي ٿي،“ هن ورائيو. ”اها جهاتي“ جي ورهين
تي ڌارو مدار ڪونه ٿي رکي.“

مون صرف هڪ لنڊو، سرد ساهه کنيو.

منجهڙو هو ڊاڪٽر صاحب الوداع چئي، سفر مٽايو.
ٻئي ڏينهن، اڪيلوئي اڪيلو، گهوڙي تي سوار ٿي،
مان اوت موت ٻاويهن ميان جي ڏکئي، پهاڙي سفر تي نڪتس.
چندن واڙيءَ ڏانهن وهندڙ رستو پهاڙي پيچرو آهي. پهاڙن جي
پاسي کان گس پيو وهي، جنهن تان ٿون ۽ گهوڙا تمام خبرداري
سان هلن ٿا. هڪ پاسي، پهاڙ جي اوچي ديوار ۽ ٻئي پاسي،
سوين فوت هيٺ سڙ سائي مٽر آهي، جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي
ڇوپايو مال چرندو نظر اچي ٿو.

مان سن ٿي سن ۾ پئي ويس. گهوڙو واٽ جو واقف ۽
خبردار هو، جهنگري مون کي کيس آڙيءَ هٿ يا لڳام سان
ڦيرائڻ جو اونو رکڻو ڪونه ٿي پيو. قدرت جون هيٺائون ۽
مٿائون، اوچا، وٽڪار ۽ ديال سان جهنگهيل جبل ۽ سڙ
ماڻهيون، پاڻيءَ جون نهرون ۽ جهڙا پسندو، اکين کي آرام
۽ روح کي راحت ڏيندو پئي ويس. اوچتو مون تي هڪ عجيب
حالت طاري ٿي. مون ڏٺو ته هيٺ ساري سڙ ماڻهي جيوت جي
ڇرهر سان لرزش ۾ اچي مون ڏانهن پئي اچي — نه ماڻهي
جو جسماني جثو، پر جيوت جون لرزشون. الهي“ تي مون کي
هڪو به ڦيرس ڪونه لڳو. مون چوڌاري نظر اچلي. ساري سرشتي
جيوت جي جذبي سان لرزي رهي هئي — وڻ ٿي، گاهه ٻوٽا، جر
۽ ٿڌ آڪاس ۽ واهو، سڀ. مان وجد ۾ اچي ويس ۽ منهنجو
سارو جيو، برهمانڊ سان همساز ٿي لرڙڻ لڳو.

انهيءَ عجيب آزمودي ڪيترو وقت جٽاءُ ڪيو، سو مان
نٿو چئي سگهان. شايد فقط هڪ سيڪنڊ جٽاءُ ڪيو هجي.

پر انهيءَ کانپوءِ منهنجي منهنجي من تي هڪ آڌ ڏيوت شائمي شائديجي ويئي. ڊاڪٽر صاحب جي تمثيل مونکي باد آئي: ”غوراب سمب جي طوفاني، آسمان - پوڄ چولن جي سڪن توڙي سالت مٿي سطح جا آزمودا لهي، نيٺ نماشام جو ندر جي شائميءَ ۾ گهڙي ٿو.“

ڪن ڪن پهاڙن جي چوٽين تي اڃا برف بيٺي هئي، جا اونھاري جي سج جي اثر هيٺ گهري، ننڍين نھرن يا آبشارن جي صورت وٺي، پهاڙن جي پاسن تان پئي وهي، ننڍيون نھرون گڏجي هڪ وڏي نھر ٿي ٺھيون، حا چهر جي ڇن تان نچندي، نرت وجهندي، گجی ۽ ٽوھارا ٺاھيندي، شيش نانگ جيان، ٽڪرن مان ور وڪر ڪندي، پئي وهي. سندس نالو ئي شيش نانگ. عالیشان نظارو هو.

اٽڪل ٽن ڪلاڪن جي سواريءَ بعد چندن واڙيءَ پهتس. چندن واڙي هڪ وسيع سبڙيءَ آهي، جهنگلي چوڌري عمدا وٺ آيا آهن، ۽ انهنجي پٺيان ٽڪر. چڱو خاصو آند آسڻ آهي. ليڪن چندن واڙيءَ جي مشهوري جو سبب ٻيو آهي. اهڙا سبز ميدان ڪشمير ۾ ٻيا به گهڻا آهن، اهڙي وڻڪار ۽ اهڙو پهاڙن جو ساڳو ٻين به ڪيترن ئي هنڌ ملندو. پر پنجن منٽن جي پنڌ تي جا برف جي پل آهي، سا سيلاني لاءِ هڪ بگڻو نڪاءُ آهي، جنهن جهڙو نڪاءُ پئي ڪنهن هنڌ ملڻ مشڪل آهي. انهيءَ ڪري ئي سيلاني جيءَ کي جاکوڙ ڏيئي، ڏکيو ۽ خطرناڪ پهاڙي پنڌ ڪري، هٿ، سڀ جي سطح کان نو هزار پنج سؤ فوٽ مٿي، ڪهي اچن ٿا.

سبڙيءَ جي وچ ۾ هڪ ڪنوس جو شاميانو لڳو پيو هو، جنهن ۾ هڪ خالصي جي هوٽل هئي. مون اُتي لهي، ٿورو وسرام ڪري، چانهه پڪ پيتو، پوءِ ڏس ٻڌي، ويس برف جي پل جو مشاهدو مائڻ.

ڏن بهارن جي وچ ۾ هڪ شاهي، عاليشان، سفيد برف جي پل هئي، جنهن جي هيٺان هڪ سرمل نهر، زور ۽ زور سان، گهر گهاٽ ۽ غوغاءُ ڪندي، پئي وهي. نهر هڪڙي پاسي کان ٻي پاسي هڪڙي ٿي ۽ ٻئي پاسي کان ٺڪتي ٿي. مٿان برف تي بيهي، سيلاني سندس وهڪري جون لرزشون محسوس ڪري سگهيو ٿي. منهنجي لاءِ هيءُ نئون، حيرت انگيز نماه هو — بي مٿن ۽ پڪانوه مون پل تي لٽ جي آڌار تي (جهنڪي هيٺان رک جي جهنب هئي)، ڪيترو ئي وقت هٿ ڪيو. برف، مٿ ڀري، ڪاڌم. منهنجو جيءُ اندر توڙي ٻاهر، سڀل ٿي ويو. دنيا توري پنهنجي انفرادي هستي جا وڇاڙ ۽ وسوسا سڀ مون کان وري ويا. مون ائين پئي پانهو ته مان موليٰ گهر آيو آهيان.

نماشام جو مان هوٽل ڏي وريس، هوٽل ۾ مون کانسواءِ ٻيو سيلاني ڪونه هو. خالصو، هوٽل جو مالڪ، پنهنجن ٻن نوڪرن سان گڏ، چاهه جي ڀرسان، مٿ ۾ ويٺو هو. هڪڙي نوڪر هٿ ٻئي پئي ٺيڪ ٺاڪ ڪئي، ۽ ٻيو هٿ ٻڌي ويٺو هو. مان اچي هڪ ڪرسيءَ تي ويٺس.

”سردار جي،“ مون خالصي کي چيو، ”اوھين گھڻا مھنا هٿ شامياني ۾ هوٽل هلايو؟“

”اٽڪل پنج مھنا، مي جي شروعات کان آڪٽوبر جي شروعات تائين.“

”اهي سڀ مھنا نوهان جو گذر هٽيلي ٿي؟“ مون پڇيو.

”جي، ها،“ هن ورائيو. ”پيت قوت لاءِ راولپنڊي کان

ڪڍي هتي اچون ٿا.“

”تڏه جا مھنا ڪهڙو ڪم ڪريو؟“

”راولپنڊيءَ ۾ نيڙي ويسِي انون. اڪال پرک جي

ڪرپا سان پيو گذر ٿي.“

”مان رات هتي رهڻ ٿو گهران،“ مون چيو. ”ڪنهن ڪم جو بندوبست ٿي سگهندو؟“

”اسان اڳي ئي سمجهيو ته توهين رات هت ڪهاريوندا.“ هن چيو. ”سج ٿئي ڪانهيو هيءَ بهاري پنڌ محال آهي اسانجو هڪ ساٿي ڪلھ ڪنهن ڪم سان سرينگر ويو آهي. هن جو ڪم توهين ڪم آڻي سگهو ٿا.“

”توهان جي وڏي مهرباني،“ مون چيو. هيئر البت اونده ٿيڻ لڳي لوڪر جنهن هٿ ٻئي لٽڪ ٺاڪ ٻئي ڪٽي، تنهن آها هاري.

”اڄ چوڏس آهي،“ مون چيو. ”منهنجي اڃا آهي ته چنڊ جي چانديءَ ۾ هن عالم - آشڪار پل جو نظارو ڏسان. اوهن پلي منهنجي رسوئي پرڇيو.“

مالي ٺڪي کائي، مون وري سردار جيءَ سان اويارپون لهوارپون ڳالهون ڪيون. نوڪرن ٿانو برٺڻ صاف ڪري، پنهنجا بسترا هڪ ڪنڊ ۾ پکيڙيا، ۽ وچ ۾ سردار جيءَ جو بسترو ٺاهيائون. مون ڏٺو ته هو سڀ سمهڻ لاءِ آتا هئا. هنن جي جيت هولل جي نت نيم ۾ ٿي پوري ٿي ٿي. انهيءَ جي ٻاهر هنن کي ڪابه دلچسپي ڪانه هئي. چوڏس جي چانڊاڻ ۽ قدرت جي گوناگون نظارن هنن جي دل کي ٺٽي چڪيو. انهن لاءِ هنن جي زندگيءَ ۾ ڪا گنجائش ڪانه هئي. مون کي ويچار آيو ته هنن جي جيت جانورن کان ڪو ٿورو ئي مٿي آهي. مان پاڻ کان انهيءَ جو سبب پڇڻ لڳس. اهو سندن وڪاس جي درجي ڪري هو، يا سندن ننڍي هوندي جي حالتن ۽ تعليم تربيت جي ڪوتاهي ڪري؟

ڪم جو هنن مهرباني ڪري مون کي رات لاءِ ڏنو هو، سو مون ڪلهي تي رکيو، ۽ هڪ هٿ ۾ لٽ ۽ ٻئي هٿ ۾

ٿرماس، جنهن ۾ گرم چانهه هئي، کلي سردار جي ۽ سندس نوڪرن کي ”واهگرو، جو آسرو“ چئي، مان وري پل ڏانهن ويس. آسمان ۾ چوڏس جو چنڊرما کڙيو پيو هو. ان جا روپ-ورنا سور ڪرڻا، برف ۽ نهر جي گجيءَ تي پئي پيا. عجيب سدرتا، پوترتا جي سفيد لباس ۾ هئي. مدهوش ڪندڙ مشاعرو هو. مان پل جي ڪسي وٽ ويهي رهيس ۽ پنهنجيون اکيون ان اڌ پوت درسيه ۾ کڻي کوڙير.

مونکي سڌ نامي ته مان ڪيترو وقت ائين ويٺو هوس. ڪي منٽ، ڪلاڪ، ڏينهن، مهنا، سال، صديون يا جڳ-ڪير چئي سگهي؟ وقت جي شناس ٻن قسمن جي آهي: هڪڙي آسٽول ۽ ٻي سوڪم. انسان جي حياتيءَ ۾ ڪي اهڙا واقعا ٿين ٿا جن ۾ وقت جو جاڏو، اسٽول معيار ڪارگر نٿو ٿئي. هڪ لحظي ۾ انسان جڳن جا آڀو پراڻي ٿو، هڪ ڪن ۾ هو پاڻ ۾ آها تبديل پسي ٿو، جنهن لاءِ رواجي طرح سوين جڙين جي ضرورت ٿئي ٿي.

چنڊ جي چانڊاڻ جو تيج آهستي آهستي وڌڻ لڳو، ۽ انجو دائرو مونکي وصال ٿيندو معلوم ٿيو. رفتہ رفتہ مان ائين پيو ڀانيان ته هن وصال تيج ۾ سارو برهمانڊ، سمائجي ويو آهي. جنس نديون زور سان وهنديون، سنڌ ۾ اچيو پون ۽ انسان هڪ ٿيو وڃن، نئن جڳتر جا سڀ روپ، سڀ آڪار، سڀ گهر ۽ ستارا، سڀ لوڪ، سڀ آڪٽ ديو، انڀر اچي پيا هئا ۽ ان ۾ ئي سندن نواس هو. انهيءَ اڌ پوت تيج ۽ تجمل جو نه هو آڌ ۽ نه انت، ۽ نڪي وري وچ ٿي.

سڳن وڻو جا نانا پرڪارن جا روپ ۽ رنگا جي ڪن پکر جو ڪيل آهن، تن مڙني ان ۾ امرتا پاتي ٿي. پر ٿويءَ جا پاڇولا انهيءَ آڪاسي جوت ۾ ڪم ٻن ٿي ويا ٿي.

سهسـرفنگي گند مثل جهون، انهيءَ اڻٽ نڀ سان
 قدر وٺ ٿي ٿي.
 هيءَ آهي جوت جهنجي مٽرڪ سان سارو برهانده
 جرڪي ٿو.
 هيءَ آهي ٻرم سندرڻا جهنڀر ورشو جون مڙهي وٺون
 چرن ٻرن ۽ وسن ٿيون.
 هيءَ آهي ٻريم جهنجي ٽاجي پٽي سان جوڙ جتو،
 پڪي پڪي، مرون ۽ ماڻهو، توڻي دسو جنم ٿا.
 هيءَ آهي انساني آس، جهنجي مهر ميا جي ساهي
 هيٺ جڳتر جو ڪٽو ڪٽو وڏي ويجهي ۽ وڪاس ڪري ٿو.
 هيءَ سائن ٻرم-مٽرڪ جو ورشو درشن آهي، جنهن ۾
 جيوت جا سڀ دوت ملن، شائب ٿيو وڃن.
 آهستي آهستي هيءَ آست نڀ مونکي ويڙهي ويو، ۽
 مان پنهنجي هستيءَ جي سرت پاڇي، ”نٺ“ سان قدر وٺ
 ٿي وٺس.

سندسار ۾

”ڪنور ٻاڙون ٻاٽار ۾، پنور پري آڪاس،
 ٻنهي مندي گهالهڙي، رازق آندي راس،
 تنهن عشق کي شاباس، جنهن محبتي سڙيا.“
 [شاهه].

باب پهريون

راڌڪا چندر سان ملڻ تي ڪپڙن ۾ نه پئي ماڻي، سندس
 انگ انگ خوشيءَ سان قولارجي پيو. سندس نرڙ تان چنتا جو
 ڪارو ڪڪر ۽ لڏڙو گهٽجائين غائب ٿي ويا جو چڻ ته
 هٿائي ڪين. چندر کيس نه فقط سٺين لڱي مليو هو، پر سڀني
 مانسڪ وڪارن کان مڪت. راڌڪا کي خوش ڏسي مون به
 پاڻ ۾ خوشيءَ جو هڪ نئون نياڻ ڦٽندو محسوس ڪيو.
 اسين ٿيئي، انهيءَ ڏينهن تي، موٽي پهلڪام آياسين.
 مون کي چندر هڪ نرالو جيو نظر آيو. هو سڀني سان
 ائين ئي ورتيو جو چڻ ته سندس لاه ڪوبه ستاڙيو هونئي ڪونه
 ڏيس، ڪال ۽ سپاه جي اختلافن جي شناس هن جي ورتاءُ ۾
 ڦيرو ڪونه ٿي آندو. هو سڀني جو سچڻ هو، ۽ سڀني کي
 پنهنجو سچڻ ٿي سمجهيائين. وٽن ٿين، پڪين ٻرندڙن، جيون
 جيترن توڙي منڪن سان هن جي برادري هئي. هن مڙني ۾
 جهوت جو هڪ ئي اصول ڏٺو ٿي، ۽ تفاوتن ۽ اختلافن کي
 هن ٻاهران وٺي ڇڏيو ٿي.

”چندر، مون کاناس پڄيو، ”اهي آڳاٽي، عجيب نانت، هيءَ ڪثرت ڪيل، هي جدا جدا رنگ، روپ ۽ اُڪار، من تي جدا جدا اثر پيدا ڪونه ٿا ڪن؟“

”اهي اسب جي ليلا آهي، مون، هن چيو ”اروپ ست اسڪ روپ ڌاري، ست نئون ليلا پيو ڪيائي. سڀ حيوانهي ۽ وسڌاري آهن.“

”آئينن انهيءَ ليلا جا ساڪي ڪير آهن؟“ مون پڇيو. ”اهي ساڳيا وسڌاري ٿي،“ هن ورائيو ”اسين وسڌاري ۽ ساڪي ٻئي آهيون؛ ڪي وڌيڪ وسڌاري ۽ ساڪي گهٽ آهن، ۽ ڪي وڌيڪ ساڪي ۽ وسڌاري گهٽ. انهيءَ تفاوت ۾ ئي انسان جي وڪاس جو راز رکيل آهي.“

پورب جو آخر- ڪيان رڳن ۾ هڻڻ ڪري اهي ڳالهائون، اهي آڳاٽي ويچار، منهنجي سمجهه ۾ آيا ٿي، ليڪن اهي منهنجي جيوت جو حصو نٿي بڻيا. مان چندر سان سميت ٽيس ٿي، پر منهنجي زندگيءَ تي اهو رنگ نٿي چڙهيو، اُن ۾ اها تبديل ٿي آئي، جنهن چندر جي جيوت کي آندڙ جي سدا- وهندڙ نهر بنائي ڇڏيو هو.

ٻئي ڏينهن آهڻي سري نگر موٽي آياسين. هوٽل ۾ اڃا ٿانڪا مس ٿياسين ته چندر رڻيو: ”اڄو ته ڪشميري مٽرن سان ملاقات ڪرايائون.“

راڌڪا تعجب ۾ چيو: ”تڏهن سري نگر ۾ نئين ساهڙپ ڪندي اٿئي!“

”ها، نئين ساهڙپ، منهنجي راڌڪا،“ هن ٺمڪندڙ اکين سان اُٿيو. ”تو کي اڄ وڃايل ليلان وري ملندي.“

راڌڪا جي نرڙ تي رنج جي هڪ ننڍڙي هادل ڏيکاري ڏني. راڌڪا، اهو ٻڌي تون ملول ڇو ٿي ويٺين؟“ چندر چيو. ”ليلان، مٺي ڪانهي، هوہ آهر آهي. وشو جي آهار حندرتا

سان ملي، هو هڪ ئي ويٺي آهي. هر هڪ سندر وٽ مان هو ليا پائي، مون سان مان لاه موٽي سڏي پئي. سهجي اندر ۾ هن سان ملي هڪ ئي وڃڻ جو احساس سڏا آهي، پر حيسن هي اسول جيوت آهي تسين وره ۽ وصال جي لپلا لڳاتار هلندي ايندي. هاڻ سنير ته هلون.

مون ڏٺو ته چندر جي گالهه، هنجي فقط نگاهه، راتڪا جي سمجهه ۾ به نه آئي. پر هو آئي سائس وڃڻ لاه سنيري. شايد پانپائين ته اهوئي رستو آهي کيس سمجهڻ جو.

اسن ٿيئي چٽا ٽانگي ۾ چڙهي، حبالدل جي ڀرسان هڪ مڪان وٽ اچي لٿاسين. مڪان جهونو، پراني زماني جو هو. اڃا اندر گهڙڻ تي هٿاسين ته هڪ ڪشيري نوجوان درڪولي، ٻاهر نڪتو. هن چندر کي ڏسڻ سان واڪو ڪري چيو: ”چندرا خوش ڇاڪ؟“ سندس اکيون چندر جي منهن ۾ وڃي کتيون، ۽ سندس زبان ڇپ ٿي ويئي. ڪن پل کانپوءِ چيائين: ”هاڻو، توهين بلڪل نوبنا پيا لڳو. تندرستي توهانجي ڏن مان بهه بڪي پئي. ويڃاري آهي هي سڀ ڏينهن توهان جو انتظار ڪندي رهي آهي. اچو، اچو، اندر اچو.“

اسن سڀيئي سندس پٺيان اندر گهڙياسين.

دالان ۾ سروپ آند جي ماءُ پنهنجي ٺاڪر لاه پشين جي مالها پئي رهي هئي. اسانکي اندر گهڙندو ڏسي، هو آئي، وڏي چندر وٽ آئي، ۽ گنپيرتا سان پنهنجا ٻئي هٿ هنجي ڪلهن تي رکي، هنجي منهن ۾ غور ڪري نهارائين. چندر جي مشڪندڙ، منير منهن کيس خاطري ڏني ۽ هن چندر کي پنهنجي سڀني سان لڳائي، کيس سندس ٺڙ ٺي ڪولتا پري چمي ڏني. ”جو منهنجي پيءُ کي سڪرات جي گهڙيءَ پرايت ٿيو، جنهنجي گولا ۾ سهنجو پئي ڪهي ڪاچي وهو، سو توکي جوانيءَ ۾ پڙيو آهي، چندرا“ هن گنپير، پر مٿن آواز ۾ چيو.

”تون سپاڳن هي ست“ سان آهين. هاڻ تنهنجي حيات هي
موزن کي دنيا جو ڌوڌ آزمودو لوڏي نه سگهندو. مان تون کي
ڏسي ڏاڍو پرسن ٿي آهيان.“

ملنائين هو ۽ چندر ۾ اهڙي نه مڃو هئي، جو راتڪا
۽ منهنجي هستي ۽ جو سماءُ ٿي ڪونه پيو هوس. هير هن اسان
ڏانهن نهاريو، ۽ مشڪي چندر کي چيو: ”پنهجن سائين هي
ته سڃاڻپ ڪراه.“

”هي ۽ منهنجي مڙي پيڻ راتڪا آهي.“ هن راتڪا
ڏي اشارو ڪري چيو. ”مان کيس مري ۾، اڪيلو ٿي اڪيلو
چڏي، هيڏانهن پڄي آيو هوس. آئين هي ۽ منهنجو نئون مٿر
مستر موهن امرتائي آهي، جهن راتڪا کي منهنجي گولا ۾
دل و جان سان مدد ڪئي آهي.“

”چندر جا هڙ ۽ مٿر اسانجا عزب ۽ مٿر آهن.“ سروب
جي ماءُ مڙي ڀابو سان چيو، انهي ۽ ڪري به اوهانجي آهيان
ٿي ڪريان. چندر وانگر توهين به هي ۽ پنهنجو گهر ڪري سمجهو.“
اسان کي اڌر ستڪار سان وهاري، هو اندران ڪشميري
چانهه پي ڪئي آئي. اسان مان هر هڪ کي ڏاڍي پرهر سان چانهه
پرچي ڏنائين. مهماني ڪرڻ ۾ کيس ازحد آند پئي آيو.

جڏهن چانهه پي رهيا سين، تڏهن چندر ڏي منهن ڪري
چيائين: ”چندر، هاڻ مان تنهنجن آڻيون ٻڌڻ لاءِ تيار آهيان.“
چندر مشڪي، کيس پرنام ڪيو. ”مان پنهنجي سپاڳ
لاءِ توهانجو نهڊل شڪرگدار آهيان. توهين منهنجي آڻڪ جي
آهيو. آهي ۽ مون کي هن سرپر ۾ جنميو. توهان مون کي آتم جنم
بخشيو آهي.“

سروب آند جي ماءُ جو منهن خوشي ۽ کان بهار بهار
پئي ٿيو. هن چيو: ”هاڻو، مان تنهنجي آڻڪ جني آهيان.
تنهنجي هن نئين جنم جي انتظار ۾ مون جي سور سنا آهن،

تن جي سڌ ايشور ڪري ٿي آهي، ۽ اڄ توڙي هن روپ ۾ ناهي
مون کي ڪا پرستيا ٿي آهي سا مون کي روپ جي جهڙي تي
به ڪانه ٿي هئي.

”آسي سودامسي ڪٿي آهي؟“ چندر اوچتو پڇيو.

چندر جي آنهڪ جڦي، جي مک تي مشڪ لڳانار بيٺي
هئي. ائين پئي پاسو ته سندس حيات جي اعليٰ ۽ اعليٰ آدش
اڄ هر قلتي پاتي هئي، جهڙڪري سندس دل ۾ آند جي مٺي
پاوَ ڪانسواڻ ٻيو ڪوبه پاوَ ڪونه هو. هن ٺهر سان چيو:
”سودامسي هڪ نئين جاترا تي ويٺي آهي.“

”نئين جاترا!“ اها ڪهڙي آهي، آسي؟“ چندر پڇيو.

”هرڪنهن سمي جا پنهنجا تيرت آستان آهن، چندر.“
هن ورائيو. ”هن سمي ۾ عام خلق جي خير خواهن جو تيرت
آستان جبل ٿو ڏسجي.“

”جبل!“ چندر عجب ۾ چيو: ”سودامسي جبل ۾ ڇو،
آسي، هن ڇا ڪيو آهي جو هن کي جبل ۾ وڌو ويو آهي؟“

”تنهن ڏينهن ريشم جي ڪارخانن جي ڪاريگرن ڪم
تي ڇڙهن کان انڪار ڪيو. انهيءَ کي ’هڙتال‘ تي سڏيائون.
هن جون ڪي شڪايتون هيون، جن تي ڪارخانن جي مالڪن
ڪو ڌيان نٿي ڏنو. هڙتال جي ٿئي ڏينهن ڪاريگرن جي استرڀن،
ناري منڊل جي سهاري هيٺ، سرگس ڪڍيو ۽ ميٽنگ ڪئي.
ميٽنگ ۾ ڪاريگرن سان همدرديءَ جا ٺهرا پاس ڪيائون. سودامسي
انهيءَ کان به ڏينهن اڳر ناري منڊل جي مٿي وٺي
هئي، جنهنڪري استرڀن جي هن هلچل جو روح روان هئي،
۽ سندس سرخوشيءَ سان ئي ساري رت ڪامياب ٿي. اختياريءَ
وارن کي انهيءَ جا گهرتا نان مٺيان لڳي ٿي ڏسجي، کيس مٿي
جي حيثيت ۾ گرفتار ڪري ويا آهن.“

مون چنڊر ڏانهن بهاريو. سندس منهن ۾ ڪو به غم هو
 آڻڻ ڪونه هو. سندس اکين مان فخر جي جهاک ڏيکاري
 پئي ڏني. هن ڏاڍيءَ ڏهر سان پڇيو: ”مٿس ڪيس هليو آهي؟“
 سروپ آندو جو هيلنائين ماڻ ڪري ويٺو هو. تنهن چيو:
 ”نه، پئجي ٿو ته سڀاڻي ڪيس آڻيندو. جسي لاءِ چٽاڪ ڪري
 ڇڏي ڏيندا.“

”سودامني پنهنجي جيت جو مارگ گولي کنيو آهي،“
 سروپ آندو جي ماءُ چيو. ”جوئشين ته اڳيئي ئي چيو ته هو“
 دڪي آتمائن کي آندو ڪرڻ لاءِ ڄاڻي آهي، لوڪ شيوا جو
 مارگ به انهيءَ ڪري ئي گوليو اٿس. هرڪنهن مارگ ۾
 پنهنجا پنهنجا دڪ ۽ سنڪٽ آهن. آهي ئي ته انسان جي
 وڪاس ۽ واڌاري جو ڪارڻ آهن. سودامني پنهنجو پاڳ ٻالهي
 گولي لهندي.“

انهيءَ ڏينهن رات جي سالت ۾ چنڊر سندرتا ۽ سورمڻا
 تي هڪ روچڪ ڪوٽا رچي، جنهن ۾ مڪو ويچار اهو هو ته
 بنهي جو بنيادي اصول هڪ آهي.

باب ٻيو

سروپ آندو جو آفواه ٻڌو هو سو صحيح نڪتو، سودامنيءَ
 کي اختياريءَ وارن چٽاڪ ڪري، ڇڏي ڏنو. شايد ٻپ ٿين
 ته هڪ تعليم. هفت پڊت ڪاريءَ کي سزا ڏيڻ سان متان
 معاملو گهير نه ٿي پوي ۽ سترين ۾ سجاڳي پڪڙجي نه وڃي.
 چنڊر پنهنجيءَ ڪوٽا جو هندي ترجمو سندس آڄيان ۾
 پڙهي ٻڌايو، سودامني جو منهن ورن ورن پئي ٿيو. راتڪا
 ڪيس چٽائي جاچي رهي هئي، ائين پئي ڏٺو ته هن اڃا سندس
 بابت ڪو راپو ڪونه ٺاهيو هو، سروپ آندو ائين ويٺو هو جو

تہ سڄو نظارو ڪنهن چتر ڪيڻ جي ارادي سان جاچيائين پئي.
آسيءَ مائٽي ۽ مشڪ سان چانهڊان ۾ چانه، پئي تيار ڪئي. مان
راڌڪا جي مشغوليءَ ۾ دلچسپي وٺي رهيو هوس.

ڪوئا پوري ٿي ته سروپ آند گد گد تي ٽاڙيون وڇايون،
۽ واه! واه! جي ڌن مڃائي. آسيءَ جي مشڪ موڪري ٿي.
راڌڪا جي نرڙ تان آفيصلائي جو گهنج لهي ويو ۽ سندس
سهن ۾ سرهائي آئي منهنجي منهن تي به سرهائيءَ جو ڀرتو
پيو، ۽ مان سروپ آند سان ٽاڙين وڇائڻ ۾ شريڪ ٿيس.

سودامنيءَ ڇما سان نسي، چندر جا ٿورا مڃيا: ”هيءَ
شاعرانو مبالغو آهي. مان انهيءَ ساراه جي لائق ڪانه آهيان.“
”اهو ڇما سونهن کي سوڀائي ٿو،“ راڌڪا مشڪندي چيو.

سوداسيءَ ڀرڀر ڀرين اکين سان ڏانهنس ٺهاريو. انهيءَ
ٺهار ٻنهي کي هميشه لاه هڪٻئي جي پير بنائي ڇڏيو. ٻنهي
محسوس ڪيو ته هو هڪٻئي کي هرڪنهن حالت ۾ صحيح
سمجهنديون ۽ ڪڏهن به پاڻ ۾ غلط فهمي ٿيڻ جو اتفاق ڪونه
ٿيڻ، ۽ انهيءَ ڪري هو هميشه هڪٻئي سان ڀرڀر ڀاڙو
سان ورتنديون.

ٻاهران ”سودامني ديويءَ جي جتي“ جا نعرا اسانجي
ڪنن تي پيا. سروپ آند دريءَ مان ليو پائي ڏٺو، ۽ چيو:
”استرڀن جو سرگس سودامنيءَ کي مبارڪون ڏيڻ آيو آهي.
اڄ، سودا، شايد چوڻي تقرير به ڪرڻي پوندي.“

سودامني لڄ کان ذرو هڪي. پر درد ارادي سان آئي،
۽ دريءَ ڏي وڌي. اسين سڀ سندس پٺيان وياسين. هيٺ گهٽيءَ
۾ استرڀون ايڏي تعداد ۾ اچي مڙيون هيون جو تر چٽڻ جي
جاء به ڪانه هئي. نوانوي سيڪڙو کان مٿي غريب، مفاس
عورتون هيون. سندن ميرن، پرائن ڪپڙن سان سندن حالت
ظاهر ظهور هئي. پر اڄ سندن منهن ڪنهن نئين آنسءَ ۽ جوش

۽ جدي کڙ ٻوڳا مٿي ۽ رڪي رڪي سڌن ڳاٽ اوچا بي
ٿيا، سڌن سڌا ٻاهر ٿي وڪتا ۽ سڌن گلي مان آوار گونججي
بي آيو: ”اهلابل زندہ باد—سوداسي ديوڻ ۽ جي جي.“
سوداسي استرڻ هي هن سجهندڙ ست کي نمسڪار ڪيو.
کر ٻل مات چانئجي ويئي، ۽ پوءِ پڙ ست ”سوداسي ديوڻ ۽
جي جي“ جي نعارن جي ڏن لکي ويئي.

سوداسي هٿ مٿي کڻي، هنن کي سانت ٿيل جي ويستي ڪئي.
ٿوري وقت ۾ وري مات پڪڙجي ويئي. ”پياريون پيڙون،“ سوداسي ۽
چيو: ”مان توهانجي هن پيار جي اظهار لاءِ توهانجي تهڊل شڪرگذار
آهيان. توهان ۾ هيڏي جاڳرتا ڏسي مونکي ازحد خوشي ٿي
آهي. هرڪنهن قوم جي قسمت جون واڳون استرڻ جي هٿ
۾ ٿين ٿيون. انهيءَ ڪري هنن تي وڏي جوابداري آهي. جي
هنن ۾ سڀيتا ۽ تهذيب، ست ۽ ستيا، ۽ تعليم ۽ قربيت آهي،
تہ پوءِ قوم جي قسمت عروج تي رهي ٿي، پر جي هو بي تعليم
۽ بي قربيت آهن، جي منجهن ست ۽ آست جي پرک ڪانهي،
۽ جي هنن ۾ دل جي هٿ ۽ سهڪار جو پاو ڪونهي، تہ
پوءِ قوم جاڻي رساڻل ڪي پهچي ٿي. اسانجو ديس ڪشمير،
هڙو ساڻو ۽ سر، تنهن هوندي بہ منجهس هيتري دل-ڌاريدڙ
مناسي، تنهنجو هڪ وڏو ڪارڻ اهو آهي جو اسان استرڻ
پهچي جوابداري محسوس ڪونہ ڪئي آهي، جو اسان اهو
محسوس نہ ڪيو آهي تہ اسين ملڪ جي قسمت جا معمار آهيون.
هيءَ سجاڳي بهار جي مليءَ هوا مثل آهي (ٽارڙيون)، هيءَ
جاڳرتا ديس جي ٺهڻ جو آثار آهي، ملڪ جي قسمت
جي آفاق تي نئين ڏينهن ٿيڻ جي اوائلي ترورن جو ليو آهي.
اسان کي جڳاڻي تہ اسين پاڻ کي انهيءَ نئين ڦٽندڙ ڏينهن جي
ڪرتبن ۽ ڪارين لاءِ تيار ڪريون. انهيءَ لاءِ مان توهان
سڀني کي استدعا ٿي ڪريان تہ توهين سڀ ناري منڊل جون

ميمبر ٿي، انهيءَ جو سڌاءُ عمل ۾ آيو. ("ستري منڊل جي جيئي" جا نعرا) مان وري به دل و جان سان توهان جا ٿورا ئي مڃان. شل مان توهان جي هن اٿاءُ ڀرڻ جي لائق ٿيان."

"سودامني ديويءَ جي جيئي" جي ڌن لکي ويئي. سودامني هٿ جوڙي، ڪڏ نواڻي، سڀني کي نمسڪار ڪيو، ۽ دري تان موٽي وڃي پنهنجي جاءِ تي ويئي.

چندر پيءُ دري تي منهنجي ٻنھ ڀرسان بيٺو هو. مون سندس منهن ۾ ٺهاريو. هن جو چهرو خوش، ۽ هنجي اکين ۾ فخر جي جھلڪ هئي. هو دريءَ جي ٻاهر ٺهاري، ميڙ کي آهستي آهستي گهٽي، کان ٻاهر ويندي ڏسي رهيو هو. جنهن جذبي هن جٽاري اتي مثل چڙ چڙ ڇانگهه کي ملائي هڪ هستي بنايو هو ۽ سندن مفلسي-زده مھندن کي منور ڪيو هو، تنهن جو پرتو سندس منهن ۾ پئي پيو. هن اوچتو ڪڏ ڦيري ڇيو:

"سودامني، تون ڌن آهين. تو هنن مرده جسمن ۾ نفون ساھ ڦوڪيو آهي، هنن جي نراس هردن ۾ نئين آسا جو سٺو آسرايو آهي، هنن کي جٽل لاءِ نئون سبب ڏنو آهي."

سودامني عجب ۾ چندر جي منهن ۾ ٺهاري پندي رهي.

"هيءُ ڪار به اٿاءُ آهي،" اسيءَ چيو.

"آئين منهنجا ڪلها ننڍا ۽ نستا،" سودامنيءَ تمام جهيٺي

آواز ۾ چيو.

"آتما جي سڀرائي هرڪا جسماني اولڻائي پري سگهي

ٿي،" چندر چيو.

"پر هيءُ مسئلو قديم آهي،" مون چيو. "مڊن جي سماجڪ سرشتي کي ڦيرائڻ ۽ سڌارڻ ڪا ستري ڳالهه ڪانهي. پشت به پشت آسانجي ابن ڏاڏن انهيءَ سرشتي کي انگيڪار پئي ڪيو آهي."

”پر هيءَ سرده ڪنڌڙ مفلسي ڇڏي ڪهڙي؟“
 سوداسيءَ خوش مان چيو: ”اها سماج ئي سيم بدويءَ تان ڪيرائي،
 حيوانيت جي درجي تي ٻندي.“
 ”دنيا ۾ هڪ نئون جڳ شروع ٿيو آهي،“ چندر چيو.
 ”مجلس ۽ مظلوم، ڪمي ۽ ڪڙمي، پنهنجي نئين قسمت جو
 سنهو سڻي رهيا آهن. هنن ۾ نئين جاگرتا آئي آهي. هو انسانن
 جي حياتي گهارڻ گهرن ٿا. هو پنهنجي گچيءَ مان غلاميءَ
 جو طوق پڇي، ڦٽو ڪرڻ جي ڪوشش ڏي متوجہ ٿيا آهن.
 هڪ اٿاڻ لهر آئي آهي، جا ڏينهن ڏينهن وڃي وڌندي ۽ زوردار
 ٿيندي. انهيءَ جي اڳيان ڪابه رنڊڪ، ڪابه رڪاوٽ بيهي
 نه سگهندي. اسين جي هن نئين جڳهه جي ڀر ۾ ڦٽي پسي رهيا
 آهيون، تن جو فرض آهي ته انهن بي تعليم، بي تربيت ۽
 بي تهذيب جيون کي سندن ورثي جو لائق بنايون.“
 ”پر اهو ڪم ايتو ته باري آهي جو انهيءَ لاءِ هزارين،
 بلڪه لکين، آتساهه ڪم ڪندڙ گهرجن، ۽ ڪي صديون.“
 ”موهن، انسان جي آنتيءَ واري وڻشي ۾ تون ايترو
 ڊڪ-ڊرسي ڇو آهين؟“ چندر چيو. ”انسان ۾ برابر حيوانيت
 جا آيا چشما آهن، جن جي وهائيل پاڻيءَ کي اسرت بنائڻ
 ۾ وڏو وقت لڳي ٿو. ليڪن، جن ڪيميڪل جهن وٽ کي
 ٺاهڻ ۾ قدرت ورهين جا ورهيه وٺي ٿي، سا ٿوري ئي عرصي
 ۾ جوڙي سگهي ٿو، تن جهن کي جيوت جي بنيادي اصولن
 جي ڄاڻ آهي، سو انسان جي ڊڪس جو عرصو به گهڻائي
 سگهي ٿو.“
 ”آهي بنيادي اصول ڪهڙا آهن؟“ مون پڇيو.
 ”سته ۽ اهنسا،“ چندر ورائيو. ”انسان ۾ جڏهن سته
 ڄاڻ جي آجهل اهلاڪا آئي ٿي تڏهن هن جي آنتيءَ جي رفتار
 ازحد ٽڪي ٿيو وڃي، ۽ سماج ۾ انسان ڀرپور ۽ آمن سان رهي،

نهن لاه اھسا جي ضرورت آھي. سس من آھي ۽ اھسا ھردو.
ستيه گيان آھي ۽ اھسا ڀڳتي يا پرڀم؛ انهن جي مڃاڻ سان
انسان ٻورن سپر جيوت گھاري ٿو.

”آئيڙ آھي؟ جا آيا؟“ مون خشڪ مزاجي سان پڇيو.
”ماڻھو ۽ اھا شناس پيدا ڪجي ته هو آتما آھن.“ هن
اُتر ڏنو. ”اٿين سمجھڻ سان هن مان اسٽول ڪامنائين، خصوصاً
لوپ ۽ مو، جو زور ڏينھون ڏينھن گھٽيو ويندو، جنھنڪري
سماج پائمرادو ساميوادي اصول تي ٻڌجي بھندي.“
”ساميواد يا رام-راج؟“ مون مشڪندي پڇيو.

”آتما جي شناس تي ٻڌل ساميواد رام-راج ئي آھن
ڪندو، موھن.“ هن ورندي مشڪندي چيو.
”آمي“ مٺي ٻاٻوھ سان اسانجي گفتگو جو سلسلو پڇندي
چيو: ”چو، اڄ ڏند جي سھر تي ڪونه ويندا؟ سوداسني ڪي
کي ٿوري تازي، کليل هوا ڪرائي اچو.“

باب ٽيو

ڪشمير کي شاعرن فردوس-نشان ڪري سڏيو آھي.
قدرت، بيشڪ، کيس باغ اروان بنايو آھي. ليڪن انسان انھيءَ
اندر-استان ۾ جو مفاسي ۽ جھالت جو جھنم جوڙيو آھي،
هو نهايت دردانگيز آھي. سرينگر شهر جو جھونو ڀاڱو گھمي
ڏسو، مفاسي؟ جا بي شمار آثار نظر چڙھندو.

چندر پاڻ کي ڪشمير جي آڌر، نذر آڀرن جي شھوا
جي ڪارڊ ۾ جنبي ڇڏيو. سوداسني استرڻ ۾ ۽ چندر ٻرڪن
۾ ڪم ڪرڻ لڳا. رات جي ماني کائڻ کانپوءِ اسان سڀي
جي مجلس لڳندي هئي، جنهن ۾ خوب روح رھڻ ٿيندي هئي.
سوداسني ۽ چندر، آمي ۽ سرويپ آندو، رادڪا ۽ مان، ۽ ڪنھن

ڪنهن مهل سوداگريءَ جي ڪري سامهڙي يا چندر جو ڪو رهنمائي يا هم-ڪار، انهيءَ سياحا سڀا سان هٽائين ۽ خوب سماجڪ ۽ اقتصادي مسئلن تي بحث مباحثا ٿيندا هئا.

چندر ساميواد (Socialism) ۽ مورواد (Capitalism) لاءِ شاستر (Economics) ۽ سماج - وديا (Sociology) ۽ رٿيل سماجڪ سٽاءَ (Planned Economy) تي اڪيچار ۽ نقون سماعت وڃڻ لڳو. پر مغرب جي ساميوادين ۽ آرٿ - شاسترين جا ويچار جڙواد (Materialism) جي بنياد تي ٻڌل هئا ۽ چندر جا آتم - واد (Spititualism) جي بنياد تي.

”جڙواد تي ٻڌل ساميواد جي پرڀا ڪرڻ جي ڪوشش سماج جي جدا جدا طبقن جي وچ ۾ جنگ اٿاريندي.“ هن هڪ ڏينهن چيو. ”اسان کي ساميواد آتم - واد تي ٻڌڻ گهرجي. اسان کي گهرجي ته اسين سڀني ۾ اها شناس وجهون ته اسين سڀ انسان ٻڻ ۾ پاڻ ۾ آهيون، هڪ مطلق هستيءَ جا جزا، انهيءَ ڪري هنگامي ۽ هٽس ڪان سماج کي ٻڃائي، سماج ۾ امن ۽ سائتيڪو انقلاب آڻي سگهيو. اهائي ته پورب جي پراجيڪن سکيا آهي. اهي اها سکيا جنم مرڻ جي ڦيري کان مڪمل ٿيڻ لاءِ هوندي هئي. هاڻ اها سماجڪ جيوت جو روح روان ٿيندي.“

راڌڪا جنهن هيٺائين هميشه چندر ۾ هڪ الوڪ شاعر ڏٺو هو، تنهن کي هن جي انهيءَ نئين مشغوليءَ الٽ منجهائي ۽ ورجائي ڇڏيو هو. جيتوڻيڪ هن پنهنجو ناراضيو ڪڏهن به ظاهر نٿي ڪيو، ته به ڪڏهن ڪڏهن سندس ڳالهائين مان اهو ليو پائي، نڪري ايندو هو.

”پر اهڙي سائتيڪي انقلاب آڻڻ لاءِ ته جڳ ڪپڻ.“

هن چيو.

چندر مشڪي، درٿو: ”ساج ۾ هڪي آهي لحظا اچن ٿا جڏهن آها ڪنهن من - اچل سان هڪ نئين ڏس ڏانهن تڪڙو تڪڙو قدم کڻي ٿي. اهيءَ نئين قدم لاءِ تيار ٿيل ۾ ان کي ڪي صديون لڳن ٿيون، پر جڏهن تبديل شروع ٿئي ٿي، تڏهن ائين ٿو ڀانئجي ته اها اوچتي آهي.“

”صدين جي مفلسي ۽ غلامي ۽ غريبن کي پنهنجو ورثي لاءِ تيار پئي ڪيو آهي، سوداگري ۽ چندر جي پيپرائي ڪندي چيو.“

”هڪ انسان پئي کان نراڻو آهي — عقل ۾، هڏي ۾، انهن شڪتين ۾ جن کي مانسڪ ۽ آنڪ شڪتيون ٿو سڏجي.“

مون چيو، ”ساج جا درجا صرف انهن تفاوتن جا ٻاهران روپ آهن.“

”پر انهن اختلافن جو آرٽڪل جيوت سان ڪو واسطو ڪونهي.“ چندر چيو، ”جي اسين اهو قبوليون ٿا ته آتما ۾ اسين سڀ پائر آهيون ته پوءِ اهي ٻاهران آرٽڪل اختلاف وڃن گهرجن، ته پوءِ اسان کي ساميواڊ جو اهو اصول قبول ڪرڻو پوندو ته هر هڪ کان سندس ليافت آهي، ۽ هر هڪ کي سندس احتياج آهي.“

چندر اسان جي سڀا جو فئلسوف ۽ آچاره هو ۽ سوداگري سندس خاص شغل، راتڪا ۽ مان سدائين حجتون پيا اٿاريندا هئاسين. سڀوڀو آندو هڪ ساڳي ٿيو ويٺو هوندو هو. الاهي سندس دل ۾ ڇا پيو وهندو واپرندو هو. آهي، مشڪ سندس منهن تي، پنهي پکن جا رايو دلچسپيءَ سان ٻڌندي هئي، جيتوڻيڪ بحث مباحثي ۾ بهرو خير ڪو وٺندي هئي.

انهن بحث مباحثن ۾ ڪڏهن ڪڏهن سوداگريءَ جي هڪ سامهڙي اچي شامل ٿيندي هئي. هوءَ استري منڊل جي هلچل ۾ چست بهرو وٺندڙ هئي. سندس سڀا جو ساهو هو، نئين زماني

جي نئين شاستر جي نشي سندس مغز وڃي ورتو هو. هن هڪ ئي ڏک سان رستي ٿان سڀ رڪاوٽون دور ڪرڻ تي چاهيون، هڪ ئي حملي سان دشمن جو قلعو فتح ڪرڻ تي گهريو. بدن جي سنهي ۽ لچڪلي ۽ هلت چلت جي چست ۽ ڦڙت هئي. سندس آواز به سندس بدن جيان سنهو هو، ۽ جڏهن ڳالهائيندي مٿس جوش غالب هوندو هو، تڏهن ڪيڪ جو روپ وٺندو هو. سندس زبان مان لامڪين سايو ادين جا گستاخاڻا پيا ڇڏندا هئا. هوءَ زماني جو آڌر آتما هئي. سانتيڪا سٺا ۽ روزمره جو نت نيم کيس بي صبر ڪري ڇڏيندا هئا. هن جي ردي ۾ هڪ خواب هو، جنهنڪي حقيقت جي صورت ۾ ڏسڻ لاءِ هوءَ بي چئن هئي.

”مون کي عجب آهي ته ڪنن ڏنڻا جا آسي کان مٿي هيڪڙو ماڻهو مفلسي ۽ ڏک، هٿ ٻڏي، پوکي رهيا آهن.“ هوءَ چوندي هئي. ”هوءَ مرد، زندگي گهاري رهيا آهن. هنن جي رڳن ۾ خون ٿڌو ٿي ويو آهي. باهه، کين باهه جو احتياج آهي. اسان کي گهرجي ته سندن خون گرم ڪريون. اسانجي قبرن ۽ رٿن ۾ باهه جا شعلا هڻڻ گهرجن.“

چندر سندس جوش ۽ آڌر ٿا تي مشڪي چوندو هو: ”اول هنن ۾ سندن ذليل حالت جو احساس پيدا ڪرڻ گهرجي، تنهنڪنپوءِ منجهن ٿين جيون جي آدرش جي جوت جڳائڻ گهرجي — سڀ ۽ سندر جيون جي. انهيءَ سڀ ۽ سندر جيون ۾ هنسا ۽ ڪروڙ ٿي ٿا سگهن.“

”پر اهو سڀ ۽ سندر جيون سندن ڪوششن جو نتيجو ٿيندو ۽ نه ڪارڻ.“ هوءَ بي صبر ٿي چوندي هئي.

”برابر.“ چندر چوندو هو. ”پر سندر ڪارڻن مان ئي سندر نتيجا آڻجن ٿا. ڪارڻ خود نتيجو آهي. ٻيڙن ڪارڻن مان ڪڏهن به سندر نتيجا ٿا نڪرن.“

هو ۽ لاجواب ٿي هوندي هئي، ليڪن سندس منهنجي
لجڪي مان ظاهر هوندو هو ته هو ۽ اهڙن فلسوفي دامن جي
اڳيان آڻ مڃڻ لاءِ تيار نه هئي.

”سروج آڏير آيا آهي،“ اسي چوندي هئي — مشڪ مان.
اسين — ٻئي اسي ۽ سان انهيءَ ۾ شامل راه ٿيندا هئاسين.
سروج استرڻ ۽ ڪم ڪرڻ ڇڏي، چنڊر سان ٻرڪن
۽ ڪم ڪرڻ لڳي. ”سماج ۽ انقلاب ٻرڪن جي ذريعي ئي
ايندو.“ هو چوندي هئي. صبح توڙي سانجهي ۽ چنڊر سان
هر ڪار هوندي هئي.

هڪ ڏينهن، چنڊر ۽ سروج رات جو دير سان موٽيا.
اسين سڀ سندن انتظار ۾ ويٺا هئاسين. سوداڻي جي منهن مان
نه رڳو انتظار جا آثار ظاهر هئا، پر هڪ قسم جي مانسڪ
بي چٽيءَ جا به. اسي اسان سڀني کي آيت ڏيئي رهي هئي.
راڌڪا ۽ سوداڻي اٿي، دريءَ تي وڃي پيئڻون ۽ پاڻ ۽ ٻڙڪي
۽ ڳالهائون ڪرڻ لڳيون. جيتوڻيڪ سندن ڳالهائون جو پرلاءُ
اسان جي ڪنن تي ڪونه ٿي پيو، ته به اهو ظاهر هو ته هنن
جي گفتگو سٺي ۽ پري هئي.

الڪل ساڍي نوڀن بجي، چنڊر ۽ سروج موٽيا. راڌڪا
ٻوڙي وڃي چنڊر کي گراهڙي پاتي، ۽ انديشي ڀريل آواز ۾
پڇيو: ”ڇو، چنڊر اڃ دير لات؟“

چنڊر اها جواب ڏئي ٿي ڏئي، تنهنڪن اڳ سروج پڇيو:
”اڃ ٻرچار لاءِ ويا هئاسين تيمرگ. اتي ڪم لاهي، گلرگ
هليا وياسين. انهيءَ ڪري البت ڇرڪو آيا آهيون.“

اسان سڀني جون اکيون وڃي سروج ۽ کنيون. هن جي
آڪڻن ۾ اڃ هڪ ٻئي قسم جي جهلڪ هئي. هن جي منهن ۽
آواز مان اڃ پرستيا هئي پڪي. مون سوداڻيءَ جي منهن تي

لنظر آرائو، هو ۽ ٻي ٿي وڃي هئي. ها هن سروج ۾ تبديل
اچي هئي.

مون ۾ چنڊر ڏانهن ٺاهيو. مون کي هن ۾ ڪابه تبديل
نٿي ۽ اٿس. هو ساڳيو چنڊر هو — چنڊن واريءَ وارو.

سوداسني ماڻ مٿ ۾ دالان ڇڏي، پنهنجي ڪمري ڏي
هلي وئي. سروب آندو پنهنجي ڪلپنا جي آدرش دنيا ۾ سڄو
هو. راتڪا ۽ مان پاڻ ۾ وطن ورڻ جون رٿون رٿي رهيا هئاسين.
سروج پنهنجي سنهي، مسرور آواز ۾ گلرگ جي قدرتي سبزون
۽ چاڙهن جو شوق سان بيان ڪري رهي هئي. آئين چنڊر،
جنهن دروازي کان سوداسني پنهنجي ڪمري ڏي هلي وئي
تنهن ۾ اکيون وجهي، سائنٽ هو.

آهي ۽ ٻنهي کي رسوئي وٺڻ لاءِ چيو. سروج ٻنهي لاءِ
جواب ڏنو: ”اسين رسوئي گلرگ ۾ وٺي، پوءِ آتان نڪتاسين.“
نٺڪ، سروج محسوس ڪيو ته سندس روچڪ وٽار ڏي
ڪنهن به ڌيان ڪونه ٿي ڏنو. سو سڀني موڪلائي، چنڊر سان
ٻئي ڏينهن جو سمن سڀئي، پنهنجي گهر وري.

باب چوٿون

جيتوڻيڪ اسين سروب آندو جي ماءُ جي زور ڪرڻ تي،
ولس مهمان ٿي رهيا هئا، ته به سوداسني ۽ چنڊر جي
پرڀت ۾ ظاهراً ڪا ترقي ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي آئي. ٻئي سنسار
جي ولهن ۽ بيوسيالن جي آڌار جي ڪم ۾ مستغرق هئا. ڏينهن
سڄو گهڻو ڪري ٻئي پنهنجي پنهنجي ڪم تي هليا ويندا هئا،
۽ نماشام جو مولڻ بعد، هٿ منهن ڏوٽي، ڪپڙا مٽائي، اچي
اسان سان گڏبا هئا. انهيءَ ڪري کين خلاصو گڏجڻ جو موقعو
خير ڪو ملندو هو. پر سندن مائٽي محبت، سندن هڪ ٻئي

جي صحبت ۾ سروري، سندن هر-خالي — انهن سڀني هنن جي دل کي ڀرڻ ۾ رهي رهيو. هنن پنهنجي جيون ۾ ڪا اولائي نٿي محسوس ڪئي.

راڌڪا جا وطن ورڻ لاءِ آئي هئي، سا سندن ڀرت ۾ ترقي نه ٿيڻي ڏسي، البت، ڪڏهن ڪڏهن، اڏيرتا ظاهر ڪندي هئي، پر هو انهيءَ حالت ۾ ڪري ٿي ڇا ٿي سگهي؟ مون هڪ ڀيري ڪڏهن کيس چنڊر کي انهيءَ باري ۾ اشاري ڪرڻ جي صلاح ڏني، تڏهن ڪنڌ ڦاٽي چيائين: ”ڀرت جي ريت نرالي آهي. اها پنهنجو وقت ٿي وئي.“

پر رات واري حادثي، سندن جيون ۾ اها لازڪ گهڙي آندي، جنهن ۾ سندن آئينده جي زندگيءَ جو هڪ نه ٻئي نموني فيصلو ٿيو هو.

صبح جو جڏهن وهنجي سهنجي، اسين ٺهرڻ لاءِ دالان ۾ آياسين، تڏهن سودامي آئي ڪانه هئي. چنڊر کانسواءِ اسين سڀ ڪنهن جذبي جي دٻ هٿ هٿاسين — جنهن ۾ اندشو ۽ انتظار ٻئي مليل هئا آهيءَ جي مڪر تي به اڄ مشڪ نظر نٿي آئي. انهيءَ جي جاءِ گهٽيرتا اچي والاري هئي، رڳو چنڊر تي هميشه وانگر خوش-خلق ٻئي ڏٺو، جيتوڻيڪ ٻين کي ملڪ ۽ گهٽير ڏسي، هو به سانت هو.

اميءَ ٺهرڻ ڀرجي، پر سودامي ڪانه آئي. اوچتو چنڊر ڏاڍي ٺهر مان پڇيو: ”سودا اها ڪانه آئي آهي؟“

مان ڀانئان ٿو ته هيءَ پهريون دفعو هو جو چنڊر کيس مان ڪري سڏيو.

اسيءَ کن پل لاءِ چنڊر جي اکين ۾ ٺهاريو. ”سودا جي طبيعت عليل آهي.“ هن چيو.

چنڊر ٻڌو، ست، اُٺي ڪڙو ٿيو. ”مان کيس ڏسي ٿو اڃان.“ چئي، هو دالان لتاڙي، مٿي هليو ويو.

چندر ۽ سودامنيءَ جي وچر ڪهڙيون گهاٽيون ٿيون.
 ڪهڙن جذبن جي سندن جيون جي رانچوئي ۽ رمت ٿي.
 ان جي ساڪر مان نٿو پري سگهان. منهنجي ويسءَ تي چندر
 اُڄو بيان لکي، مونکي سپرد ڪيو اهي. اهو مان لفظ به لفظ
 نقل ڪري، هيٺ ڏيانتو:

”دالان مان اُٿي، مان سڌو سودامنيءَ جي ڪمري ڏي
 ويس. هيءُ پهريون دفعو هو جو مان سندس پوتر، محفوظ آستان
 ۾ ويس ٿي. منهنجي دل ۾ جذبن جو جولان هو. جهٽوليڪو
 منهنجي من جو درٻار صاف هو. مون سندس ساليشي، عميق
 پُرت جو ساڳو چڪيو هو. ۽ منهنجي من ڄاڻو ٿي ته سندس
 ردي جي رنجش جو ڪارڻ ڪهڙو هو. پر منهنجي دل ڏک ڏک
 ڪري رهي هئي. مان پاڻ کان پڇي رهيو هوس: ’ڇا، جو پاڻ
 کي ساري وشو سان هڪ ٻيو محسوس ڪري، تنهنڪي به فراق
 ۽ هجر جو قاتل بڻبو پوي ٿو؟ ڇا، سودا مونکان وڇڙي،
 جدا ٿي سگهي ٿي؟ مان اهڙو آپورن جيون ڪيئن گهاري
 سگهندس؟“

”مون سندس ڪمري جو دروازو هوريان هوريان کڙڪايو.
 اندران سودا جي در ڏانهن اچڻ جو آواز ڪنن تي پيو. دروازي
 جو هڪڙو طاق کليو. مون سودا پنهنجي اڳيان بيٺل ڏٺي.
 سندس وار وکر وکر، سندس اکيون رڻ ڪري گهاٽيون ۽
 سندس منهن مرجھايل — هڪ ئي رات جي ڏک ۽ بي آراميءَ
 سندس سندر شڪل ۾ ڪيڏا نه راڱا ڪيا هئا؟ مون ائين
 محسوس ڪيو ته منهنجي ردي کي ڪو مٿ ۾ پيڙي، چيپائي
 پيو. ’سودا، منهنجي سودا‘ پڪاري، مون کيس پنهنجن ٻانهن
 ۾ وٺو. سودا جي ڏيڻ مان آجھل نير وهڻ لڳو. مون پنهنجو
 ساڄو هٿ هنجي وارن تي ازحد ڪوملتا سان ڦيرائي، کيس

سائنٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پنهنجو ڪنول جهڙو
نازڪ سون سهجي سڀني ۾ کڻي لڪايو، ۽ اتي هڪ ڪهڙي
دل کولي، سڌڪا پري رهندي رهي.

”سودا، سهجي آءُ محسوس ٿي، تون ۽ مان سدو هڪ
آهيون. جيوت توڙي موت ۾ ڪجهه به اسان کي هڪ ٻئي کان
جدا نٿو ڪري سگهي.“

”سودا مني ۽ پنهنجيون ڳوڙهن سان ٻنل اکيون کلي،
منهنجي اکين ۾ نهاريو، ۽ سڌڪن ۾ چيو: ”مان ڄاڻان ٿي،
چندر، اسان کي ڪجهه به هڪ ٻئي کان جدا نٿو ڪري سگهي.“
”مون سندس اکيون ۽ گهل اڳهندي چيو: ”هوءَ هيءُ
رڻ ۽ رڙو، هيءُ آوشواس وري ڇاجو؟“

”سودا جو ڪڏهن بهت هٿ ٿي ويو، ۽ هن اڃا به
ڏڏندڙ آواز ۾ چيو: ”رات الائي ڇو مون کي اهو ڊپ ويڙهي
ويو ته مان توکي هميشه جي لاءِ وڃائي وٺي آهيان.“
”مان سمجهائڻو، سودا، ”مون چيو. ”تو ڀانيو ته مروج

۽ منهنجي وچ ۾ ڪا پرهر جي ونڊ ٿي هئي.“
”سودا ڪڏهن به توڻ سان هاڪار ڪئي.“

”سودا، حاج جي مرجادا موجب اسان هڪٻئي سان
لائون آهيون، تنهنڪن اڳي ضروري آهي ته تون مون کي ڀلي
پت ڄاڻين، ڄاڻين ۽ سمجهين.“

”سودا مني ۽ جو گهير سندن مشڪ سان جهلڪي آيو،
۽ هن چيو: ”مون کان وڌيڪ به توهان کي ڪا سمجهي ٿي؟“
”اترين کي ڪڍڻو نه پنهنجي سمجهه جو گهرب آهي،
مون کيس گهڙي ڀاتي، چيو: ”هائو، آسي، پهريات کان هن
کي مون کي پوري طرح سمجهيو آهي.“

”خير، آسي“ مان سمجهه ۽ انترگيان ۾ مان هڪا برهمڇي
سگهندس؟“ هن ناز سان چيو.

”مون کيس ڪوسيءَ تي وهاريو، ۽ سندس پسان پئي ۽
ڪوسيءَ تي ويهي، سندس ساڄو هٿ پڇم هٿن ۾ جهلي،
کيس چيو: ”سودا، مون کي خوشي ٿي آهي جو رات وارو
ڪارو ڪڪر اسانجي جيوٽ جي آڪاس مان گذر ڪري ويو.
آهي. اسان جي دلين ۾ هنتر هاشاڻتي آهي، انڊ سان بدل.
پر جي اسين اها آئند-مي شانتِي سمجهه جي پٺڀاءُ تي نه ٻڌنداسين،
تہ پوءِ ننڍڙا، ننڍڙا حادثا ۽ شڪ گمان اسان جي هن ڀرڀر-س
شانتِيءَ ۾ وڳهن پيا وجهندا. انهيءَ ڪري، منهنجي گنجور،
منهنجي حياتيءَ ۾ جو تازو عجيب معجزو آيو آهي، سو تڏهن
ڏسڻي پئي.“

”پر منهنجو تنهنجي ڀرڀر ۾ پورن وشواس آهي.“ هن
هدمد سان چيو.

”مون مشڪري، سندس هٿ پنهنجن هٿن ۾ لڳايو، ۽ چيو:
’پيار جو رڳو آسنگ، من-اچل يا جذبي تي ٻڌل آهي، سو
وشواس توڙي آدشواس وهڻو آهي. جڏهن پيار آسنگ ۽ سمجهه،
جذبي ۽ معرفت، ٻنهي جي مڃاڻ سان آئين ٿئي ٿو، تڏهن
اهو لازوال ٿيو پوي. ان کي سنسار جي ڪا به گهڻا پلاشن
لڳي ڪري.“

”واه!“ سودا چيو. ”تنهنجي معنيٰ تہ منهنجو پيار جذبات
جو هڪ بدلڻو آهي.“

”مون ڪنڌ ٽوٽي چيو: ”نہ، مون کي تنهنجي پيار جي
پختائي، سچائي ۽ اونهائيءَ جو ڀڄ ڪونهي. مونکي الڪو
صرف اهو آهي تہ جيسين تون مون کي نه سمجهيندڙن تيسين
اسانجي پيار مٿان دڪ جو پاڇو سڌائين پيو هوندو، ۽ ڪڏهن
فضائي ڪارونپار ٿي، اسانجي جيوٽ جي جوت ڪاري گهڻا ۽
وڙهي چڻيندو.“

”جس اٿس آهي ته مان ٻڌان ۽ ڇڏڻ لاءِ تيار
آهيان.“ سودا گيهرتا مان چيو.

”مون سندس هٿ ڏي ۽ هڪ هاڪي ماڙي ڏني ۽ پريم
برتن ڏنگهن سان ڏانهس ٺهاري، چيو: ”سودا، توکي داد آهي
ته کيردوانيءَ جي ميلي تي اسانجي اکين هڪ ٻڌڻ مان پريم
جي سچي ڪٿي. ٻئي ڏينهن مان سري نگر ڇڏي، پهلاڪام هليو
ويو. تو ضرور پاڻ کان منهنجي هٿن اوچتي غائب ٿيل جو
سبب پڇيو هوندو. سودا، تنهنجي پيار منهنجي هڙدي ۾ هڪ
باري سنگرام پيدا ڪيو. ٿوروئي اڳي مان منهنجي ننڍپڻ جي
ساهيڙيءَ ليلان جنهن ۾ مون پورن سندرتا جو درٻار ٻانڌو هو،
تنهنڪي وڃائي، هن جي رهڻ ۾ ويڳاڻو ٿي پيو هوس. جي
منهنجي راتڪا منهنجي پرگهور نه لهي ها ۽ هتي ڪشمير ۾
اچڻ سان، قدرت جي آڏوپ سندرتا مان اوڪد نه سرير ها ته
مان جيڪر هميشه جي لاءِ ديوانن جي دنيا ۾ داخل ٿيان ها.
تولاءِ پيار آسڻ سان منهنجي دل ۾ هڪ نئون سنگرام آڻين
ٿيو آهيءَ جي صلاح سان مان ان کي اڪيلي سر منهن ڏيڻ
پهلاڪام هليو ويو. اتي منهنجي حالت ڏينهنون ڏينهن بدتر
ٿيندي ويئي. نوبت اتي رسي جو هڪ ڏينهن مان هڪ بهار
ٿان ڪهڪون ڪندو هيٺ ڊوڙيس ۽ بي هوش ٿي ويو. ڀريا
ٿي ڏينهن مان غش جي حالت ۾ پيو هوس.“

”سودا تعجب ۽ دڪ مان اکيون ٽاڙي، وچ ۾ ڪيبيدي
چيو: ”ٿي ڏينهن غش ۾ اسانکي ساءِ به ڪونه ڏنو.“

”مون سندس هٿ ٽپريدي چيو: ”هيءَ جڏهه ڪو
جيو اڪيلي سر جولي ٿو. اهيءَ ۾ ڪههجو به سهارو ڪارگر
ٿو ٿئي. خوش نصيبا، مونکي هڪ سر-چيڊيءَ، ڊاڪٽر حري رام،
جي مهاڻا نصيب ٿي. هن ڀلي ماڻهوءَ جا منهنجي پرداخت
لڏي، تنهنجو ٿورو مان الاهي ڪهڙي جنم ۾ لاهي سگهندس.“

نوتو آمل بعد، مان ڇڏن واريءَ، برف جي ٻل ڏسڻ لاءِ ويس. اها جڙو جاترا منهنجي حموت ۾ سونو ورق آهي. چوڏس جي چنڊرما جي چيٽڪ هون، انهيءَ - فلماڻن سان دل جي نظاري پسدي، مونکي وڻشو - درشن پراپت ٿيو. مون ساري برهمانڊ جي هندڪڙائي محسوس ڪئي، ته ڪي به ڪنهن جيءَ سان، جزو ڪنهن جزئي سان جڙيو پيو آهي. جنهن پورن سندرگا، جنهن آمر پربر، جنهن آئل شو جي طلب ۾ منهنجو آتما حيران ۽ دريشان هو، سو سڀ مون انهيءَ وڻشو - درشن ۾ پاتو، ۽ ان سان پنهنجي گهري عزازت محسوس ڪيم. انهيءَ گهڙيءَ کانپوءِ جڳ ۾ ڪوبه جيءُ، ڪابه وسڻو، منهنجي لاءِ سڌاري، بدسورت يا آپورن ناهي. مان سڀ کي هڪ ۾ ڀريپورن ۽ سدر پسان ٿو ۽ هر هڪ کي پنهنجي جان جو ٽڪر پائينائون. سڀ جيءُ منهنجا سنيهي سچو آهن، سڀني لاءِ منهنجي هردي ۾ جاءِ آهي. ڪو مونکي ڪام يا ڪروڙ درشتيءَ سان ڏسي ٿو، ته به مان کيس پيار ڪرڻ ۽ سچو - سچو کان رهي نٿو سگهان. مان ڄاڻان ٿو ته سروج هو پاڻ مون ڏانهن ڪهڙو آهي. مان هن جو راجسي سپاءِ سڃاڻان ٿو، انهيءَ هوندي به مان کيس ڏڪاري، ٽيڙي نٿو سگهان. منهنجي دل ۾ سندس لاءِ صرف اها آهلاڪا آهي ته سندس راجسي سپاءِ سچي، ساتوڪ ٿئي، ته هو انهيءَ پربر جي رس چڪڻ لاءِ آسا ڌاري، جو وڻ - گاڏئون ڪونهي. ”سودامنيءَ جي نيترن مان نير جاري هو. مون کيس آڏاري، پنهنجي هنج ۾ وهاريو، ۽ سندس نرڙ تي مٿي ڏيئي چيو: ”ڇو، توکي هيءَ چنڊر پسند ڪونهي؟“

”هن پنهنجا لڙڪ جهلي، چيو: ”مان ته پاڻ کان هجي رهي آهيان ته مان ڪئن امڙي چنڊر جي لائق بنيس؟“

”مون کلي، کيس چيو: ”وا! منهنجي لائق ٿيڻ لاءِ ته مون هيڏا جوڳ پڇايا.“

داب ڀلڃون

چندر ۽ سوداسي دالان ۾ گهڙبا ته سروج به ”مان اچي سگهانئي؟“ چوندي، دالان ۾ اندر اٿس. چندر هميشه وانگر کيس کيڪارو. هنجي روش ۾ تر جهترو به تفاوت ڪونه هو. سوداسي ۽ حب سان کيس چيو: ”واه! اڪي به ڪڏهن اندر اچڻ جي اجازت گهري اٿئي جو اڄ ٿو گهرين؟“ ۽ کيس گراعتري پائي، اڳيان وٺي آئي ۽ ڪريسي تي وهاريائينس.

اسين سڀئي نيرن ڪري، چندر ۽ سوداسي جي انتظار ۾ ماٺ ۾ ويٺا هئاسين. هنن جي خوشنود ڇهرن سان اندر گهڙڻ ۽ سروج سان هميشه وانگر ڀرپور سان ورتڻ سانجي انتظار کي بدلائي تعجب جي صورت ڏني. اسي ۽ نيرن سندن اڳيان رکي. نيرن ڪاٽيندي، چندر اسي ڏي نهاري چيو: ”اسي، سودا منهنجي ساٿس واه ڪرڻ جي آڇ قبولي آهي. توهان جي آهوس....“

چندر اچا پنهنجو جملو پورو ڪري، تنهنڪن اڳي سروج ٻه جي سڀني آواز ۾ ڪيڪ ڪري چيو: ”واه! چندر ۽ واه!“

چندر ڏاڍي نهر سان کانئس پڇيو: ”ڇو، سروج، چندر ۽ واه لفظن جو پاڻ ۾ اتفاق ٿيو بيهي؟“

سروج آجهل من - اچل سان چيو: ”مون ائين پئي وسهيو ته تون بنيادي ساميوادي آهين ۽ انهيءَ ڪري واه جي رسم سماجڪ پائپ جو هڪ قسم آهي. ساميوادي انهيءَ جي ٽوڙڻ جي آدم ۾ پنهنجي جيوت صاف ڪري ٿو. مؤرواد (Capitalism) جو مارو ماڻهائ انهيءَ تي ٻڌل آهي. انسان ذات مان انهيءَ رسم جي ناس ٿيڻ سان سرمايه داري پاڻمرادو ناس ٿي ويندي.“

تون سامه وادي ٿي، وراه ڪري نٿو سگهين.“

سروج ٻوڏون حملو اهڙي ته رور سان چيو هو اسان
سڀي اچرج ۾ اٿيون ڦاڙي، ۽ ڏس جوش-رقي منهن ڏي بهاريو،
سسڌس اکين مان آلا پئي نڪتا، ۽ سسڌس لڪ جون هيٺيون
مشڪائون ۽ ڪڪرائون پاڳو لرزبو پئي. مون چنڊر ڏانهن
نهاريو، هن جي مک تي هڪ مسڪراھٽ پئي رهي، هن ڏاڍي
ڪومل آواز ۾ چيو: ”استري ۽ پرش پاڻ ۾ جهون-ساڻي ٿين،
تو ۾ ڪهڙو اعتراض ٿي سگهي ٿو؟“

”جيون-ساڻي، ۽ نه پتي ۽ پتي،“ سروج جوش سان چيو،
”پتي ۽ پتي ته رڳو لفظ آهن، سروج!“ چنڊر ملي
نوع ۾ چيو، ”ٻه ڄڻا پاڻ ۾ جهون ساڻي ٿيڻ قبولين ٿا، هڪ
کي پتي ٿو سڏجي، ۽ ٻئي کي پتي.“
”پر انهن ٻن لفظن ۾ استري ۽ جي ٻانهپ جو لسو
اتهاس سمايل آهي،“ سروج ورائيو.

”اهو تڏهن جڏهن پتي پتيءَ کي پهچي مٽڪ ٿو
سمجهي، سروج، پر جڏهن ٻنهي کي پرڀم، نشڪام پرڀم،
هڪٻئي جو ساڻي ٿو بنائي، ۽ ٻئي هڪٻئي کي آتم-روپ ٿا
ڏس ۽ هڪ ٻئي سان پرڀم ۽ ستڪار ٿا ورتن، تڏهن ٻانهپ
جو سوال اُٿي نٿو سگهي. هو هڪ ٻئي جا جيس حور آهن.
هڪڙو ٻئي کانسواءِ اڌورو ۽ اڻپورو آهي. هو هڪ ٻئي جي
حيوت پرڦٽت ڪن ٿا، اهڙي سک پرڻي سنجوڳ کي، سروج،
تون ڪئن ننڍي سگهندين؟“

سروج کي چنڊر جي ملي ٻاٻو ۽ سانتيڪي دليل لاجواب
ڪري ڇڏيو، هو ڪرسيءَ تان اُٿي، دريءَ تي وڃي بيٺي،
اسان سڀني جون اکيون منجهس کتل هيون، هن پنهنجو منهن
هنن ۾ لڪائي، جهٽلي آواز ۾ رٿو پئي. سوداڻي ٽپ ڏيئي

آئي، ۽ ڪمري گهرائڻي ٻائي، سندس ٿورڙها اکيون ۽ ڪپس پريائڻ لڳي.

اسين سڀ، امريءَ جي اشاري تي، مٿان مٿي ۽ ڪن اڇڪيلو ڇڏي، ڪمري مان، ڪمري ٻاهر نڪاسين.

سوداڻي ۽ ڇندر جي واه جي مخالف ٻئي هڪ کان بي، ۽ انهيءَ تي غالب هوڻ ۽ سروج جا اسان جي همراهي ڪمي سا سندس سپاهه جي ذاتي چڱائيءَ جو ثبوت آهي.

انهيءَ ڏينهن، ڏينهن پري، جنهن راتڪا ۽ مان ڏيند جو سيل ڪري، امير اقل وٽ شڪاري مان ٿي لٿاسين ته هڪ نوجوان پنڊت وڏي اسانوت آيو، ۽ مون کان پڇيائين: ”موهن آمر نائي اوهانجو نالو آهي؟“

”ها، مون چيو.“

”توهان ڪي سروب آندو ۽ ڇندر سڏي رهيا آهن؟“

هن ڏاڍي منتظر نوع ۾ چيو.

”مون هن پنڊت جوان جي منهن ۾ گهور ڪري نهاريو.“

هو سکر انسان ٿي ڏٺو ۽ سندس منهن ۾ اشراقت جا آرڪان پڌرا پئي ڏٺا لڄ لائڻ، لونيولوڪڙ ڪونه ٿي لڳو، مون کائڻس پڇيو: ”سروب آندو ۽ ڇندر ڪٿي آهن؟“

”هتان ٿورو ئي پري هڪڙي مڪان ۾،“ هن ڊرائيو.

”ڇندر ڪي نرڙ تي البت ضرب رسي آهي.“

”نرڙ تي ضربا“ راتڪا واکو ڪري چيو. ”جلد“

ڪريو. اسانکي وٽس وٺي هلو.“

”راتڪا ۽ مان هن پنڊت جوان جي پٺيان مٿ ۾ ٽڪڙو“

ٽڪڙو پئي وياسين. هو اسانکي ڪيترين سوڙعين گهٽين مان

وٺي، نيٺ هڪ مڪان جي اڳيان اچي بيٺو، ۽ دروازو کڙڪايائين.

ڪنهن اچي دروازو کوليو. اسين جوان جي پٺيان مڪان ۾

اندر گهڙياسين. هو اسانکي هڪ ڪمري ۾ وٺي هليو، جنهن ۾ اٽڪل ٻڙن کن مائهو ويٺا هئا. سڀني پنڊت ٿي ڏٺا هر هڪ کي پتڪو سر تي ۽ تلڪ لڙڙ تي هو. اسانجي اندر گهڙڻ سان هو سڀ ماٺ ٿي ويا ۽ اسانڌي نهارڻ لڳا. مون کي ڪنهن منصوبي جو شڪ پيو. پر اسانڌن ڦاسائڻ ۾ هنن جو ڪهڙو پريوڄن هوندو؟ اسين پرڏيهي، ٻن چئن ڏينهن جا مهمان، تن کي گمراه ڪري، هتي آڻڻ سان هنن جو ڪهڙو مطلب سڌ ٿيندو؟ شڪل شيءَ ۾ به ته والمارو يا ڊاڪو ڪونه ٿا پاسن. راڌڪا جا چندر کي ڏسڻ لاءِ آڏير هڻي، تنهن هن پريءَ سڀا ۾ ڪيئن نه ڏسي، جوان کان پڇيو: ”چندر هڪڙي آهي؟“ هو جواب ڏئي تنهن کان اڳي، هڪ پيرس پنڊت دلداري ڏيڻ جي نوع ۾ چيو: ”چندر اجهو اچي ٿو. هو چاق چڱو پلو آهي. توهين انهيءَ جو ڪو آپڪو نه ڪريو. هن کي ضرب رسڻ جي خبر ناهي توهانکي انهيءَ ڪري ٻڌائي ويئي، هو هونئن شايد توهين هتي اچڻ کان انڪار ڪريو ها.“

هي ته ڪنهن منصوبي جا آثار هئا! منهنجو شڪ تڏهن صحيح هو. مون دريڏتا سان پڇيو: ”پر اسانکي هتي ڇو آندو ويو آهي؟ اسين توهان جي ڪهڙي شيوا ڪري سگهون ٿا؟“ هنن اسانکي گمراه ڪري وٺي اچڻ توهان جهڙن ڌرمشت ماڻهن کي لڪ لڳي ٿو؟“

هو پيرس وڌي مون وٽ آيو، ۽ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي، چيائين: ”هيني - والڻ جو جواب هڪ وقت ڏيڻ محال آهي. توهين ڌرج ڌريو. توهانکي سڀ ڪجهه روشن ٿي ويندو.“

”پر اسان کي هتي ڇو آندو ويو آهي؟“ مون ٻي ڀير

ٿي پڇيو.

پيرس مشڪي چيو: ”چندر سان ملڻ لاءِ.“

”پر چندر ڇڏي آهي؟“
 ”چندر هن ئي سان آهي.“ پيرسڻ آتت ڏيندڙ آواز
 ۾ چيو، ”پر هن سان ملڻ کان اڳي نوهان کي اسان جي
 دٻتي ٻڌي هوندي.“
 ”اها دٻتي ڪهڙي آهي؟“ منهنجي آواز ۾ آڌرنا،
 غصو ۽ ڌرڪو ٿي هئا.

پيرسڻ پنهنجو ڪنڌ ڏائي کان ساڄي ۽ ساڄي کان ڏائي
 ڏوٿيو. ظاهرآ منهنجو ڳالهائڻ جو نوع ۽ منهنجي روش هنکي
 پسند نه هئا، هن ڏاڍي ٺهر سان چيو: ”ايترو آسائو نه ٿي.
 ٺڌي ميني اسان جي ڳالهه ٻڌو، مونکي ڇڪ آهي ته نوهين
 اسان سان انهيءَ ڳالهه ۾ سمج ٿيندا ۽ چندر کي سمجهائي،
 باز آڻيندا.“

مون پاڻ روڪندي، چيو: ”ها، ها، پر اها ڳالهه
 ڪهڙي آهي؟“

پيرسڻ هڪ خالي طول ڏي اشارو ڪري، اسان کي
 وهڻ جي نيب ڏني. مان راڌڪا کي هٿ کان وٺي طول وٺ
 آيس، ۽ وهڻ کان اڳ پيرسڻ ڏانهن ٺهاريو.

”وهو، آرام ڪريو.“ هن هٿ سان طول ڏي اشارو
 ڪندي چيو.

راڌڪا ۽ مان ٻئي طول کي ليڪ ڏيئي ويٺاسين. راڌڪا
 جو هٿ جو منهنجي هٿ ۾ هو، سو ڊپ ۽ گهٽيءَ کان ٿڌو
 مثل ڳڻ ٿي ويو هو. سندس منهن زرد ٿي ويو هو، ۽ اکين
 ۾ چٽا جا چٽا ظاهر ٿي ڏٺا.

اتي جوان پنبت جو اسانکي ڦسلائي، هتي وٺي آيو هو
 سو چانهه ڇڏي، پيالا کڻي آيو، ۽ اسانکي آڇندي چيائين:
 ”هيءَ اسانجي نچ مهماني منجهان ڪريو.“

مون کيس نمسڪار ڪري، ويو: اوهانجي ٻڌي مهرباني.
پر اماڻڪي چانهه جو احتياج ڪونهي.“

پيرسن مٺي، ڏٺاريندڙ نوع ۾ چيو: ”اوهان جي من توڙي
تن کي مفرح ڪري ڇڏيندي.“

”نه، مهرباني. اسان کي بلڪل احتياج ڪونهي.“

مون ڏٺو ته منهنجي دريڊ ناڪار تي پيرسن توڙي هن
جي منهن تي رنجش ڏيکاري ڏني. پيرسن راڌڪا ڏانهن منهن
ڪري، ڏاڍي ڪومل ۽ مٺي آواز ۾ چيو: ”ڏي، تون نه
اهڙي مهمان-نوازيءَ جي آڇ ڪانه موندئين؟“

مون راڌڪا جي هٿ کي ٿورو زور ڏنو. هن منهنجو
اشارو سمجهيو، ۽ جهيلي آواز ۾ پيرسن کي چيو: ”مونکي
اوهين معاف ڪندا.“

پيرسن چانهه جا ٻيلا جوان کي واپس ڪيا جو آهي
کڻي ٻاهر هليو ويو، پوءِ هو اسانجي اکيان اچي ويٺو. ڪن پل
هو ماٺ ۾ پنهنجن هٿن جون آڱريون ٽڪندو رهيو. نيٺ،
گلو صاف ڪري، چيائين: ”اوهانجي دل ۾ عجيب غريب
شڪ شبها آڻندا هوندا. اهو سڀاويڪ آهي. پر مان توهان کي
خاطري ٿو ڏيان ته اسين نه چور، نه ڊاڪو ۽ نه رهون آهيون.
اسان توهان کي فرمار جي ارادي سان هتي ڪين آندو آهي.
اسان توهان کي هتي صرف انهيءَ لاءِ آندو آهي ته توهين...“

پيرسن کي جملي پوري ڪرڻ جو وقت ئي ڪونه مليو.
انهيءَ مهل چنڊر هڪ نوجوان سان گڏ ڪمري ۾ گهريو.
راڌڪا ”چندرا“ هڪاري، ٽپ ڏيئي آئي، ۽ ڊوڙي وڃي کيس
گهريءَ لڳايائين. چنڊر سندس مٿو پنهنجي سڙي تي رکي، سندس
وارن کي آهستو ٽپريندي چيو: ”راڌڪا! ڇو، تون خوش چاق
ته آهين؟ منهن هٿن زرد ڇو ٿي ويو آهي؟ مون ٻڌو ته توکي

هڪاري مان لهندي ضرب رهي آهي، ۽ دوا درمل لاءِ توکي
هٿ آندو اٿن.

راڌڪا پنهنجو ڪنڌ هنجي سيني تان کڻي، سندس اکين
۾ نهاريو، ۽ گهير نوع ۾ چيو: ”مونکي ۽ موهن کي به اهو
ساڳيو بهانو تنهنجي نسبت ڏيئي، هتي وٺي آيا آهن. الاهي
ڪهڙي سٺ سٽي اٿن.“

چندر پنهنجا نيل ڪمري جي چوڌاري ڦيرايو. سندس
نيل منهن جا سڌا-وهندڙ لهاڻ هئا، جن مان پير جي نوراني
ڌارا پئي وهي. مون ڏٺو ته ڪمري ۾ سڀني تي انهيءَ نور
جي اوت ٿي. ڪيترن جا چهره سرهاڻي، کان بهڪڻ لڳا.
ڪن جا منهن المت ڪڪا وڪا ٿيل لڳا، ڇو ته اندر واري تي
شرماڻن. هڪ ٻن جي منهن تي ڪٽورنا جي ارڪانن ڏيکاري
ڏني. چندر مشڪي پڇيو، ”مترو، ڪرڻا ڪري ٻڌائيندا ته اسان
کي ڇو هتي آندو ويو آهي؟“

پيرسن جنهنجي ڳالهه جو سلسلو وڃڻ تي ڪپجي ويو
هو، سو منهنجي ڀر ڇڏي، وڏي چندر وٽ ويو، ۽ کيس نمسڪار
ڪيائين. چندر به هٿ جوڙي، پنهنجو سڀس هنجي اڳيان نمايو،
۽ چيو: ”منهنجا آتم-سپنڌي متر، مان توهانجي ڪهڙي شيوا
ڪري ٿو سگهان؟“

”توهين اسانجي وڏي ۾ وڏي شيوا اها ڪري ٿا سگهو
جو بنهه هنتر سري نگر ڇڏي هليا وڃو.“ پيرسن ڏاڍي ٺهر ۽
گهٽ پيرنا سان چيو.

چندر پيرس ۾ ڏانهن نهاريو. ”اسين انهيءَ جو سبب
ڄاڻي سگهون ٿا؟“ هن پڇيو.

پيرسن لفظي لاءِ هڪيو. ”جي هرڀرو سبب ڄاڻو
گورو ٿا.“ هن ساڳئي نوع ۾ چيو، ”ته پوءِ مونکي ڏيڇر

ٻڌائڻو ٻوندو. اسان ٻڌو آهي ته توهين ڏينهن ٻن ۾ هڪ پنڊت چوڪريءَ سان وڏا ڪرڻ وارا آهيو. اسين ڪنهن به ڪشميري پنڊت چوڪريءَ جو وڏا سنڌارڻي سان ٿيڻ جي برخلاف آهيون. اسين اهو وڏا هرگز ٿيڻ نه ڏينداسين.“

چندر ملي ٻاٻو سان ورائيو: ”توهين پنڊت لوڪ ڀارت ورش جي آمولڪ آتم ڌن جا رکڀال آهيو. هتي جي ٻهاڙن ۽ ماڻهن ۾ جڳن کان ست جي سيڪڙن جو ڪم ٻڌايا آهن، ۽ سنسار جي نانت ۾ هڪ اٽل ست جو شاهدو ماڻهو آهي. اهڙي ٻوٽو ديس ۾، ديس ۽ ڪال جا ويڄا ڪئن ٿي ٿا سگهن؟ اهڙي جاتي ۾ جات پات، ديس ۽ پرديس، رنگ ۽ روپ جو پيد ڪئن ٿي ٿو سگهي؟ آتم گمان وڌو پر به آهي، جنهنجي وصال پاڪر ۾ سارو برهمانڊ سمائجيو وڃي. اوهين مونکي سنڌاريو ڪئن ٿا سڏيو؟ مان اوهانجو ڀاءُ آهيان. اسان سڀني کي ايشوري پر به هڪ عالمگير برادريءَ ۾ ٻڌي ٿو.“

چندر جي ملي، پر به مٿي گفتار هنن درد آچاري پنڊتن تي عجيب اثر ڪيو. هو اڪيون ڦوٽاڙي، هن ڏانهن ٺهاري رهيان. پيرسڻ اڃا پاڻ سنڀالي، ڪجهه چوڻ تي هو ته ڪمري جي ٻاهران ڪن ماڻهن جي اچڻ جو آواز ڪن تي پيو. سڀني جون اڪيون دروازي ۾ وڃي کنيون. پنڊتن جي منهن تي هراس جي ڇاٻا چانئجي ويئي. ڪن ڇهن آڻن ماڻهن جو ڊنبلو دروازي وٽ اچي بيٺو. سندن اڳواڻ سروج هئي. سندس سينو سهڪي کان هيٺ مٿي پئي ٿيو، ۽ سندس منهن ۾ دريتا هئي. پيرسڻ ڏانهن منهن ڪري، کڙڪيدار آواز ۾ چيائين: ”ڇاڇا صاحب، توهان جي اها تڪڙل تحرڪ اڃا ختم ڪانه ٿي آهي؟ مون کي جي اوچتو سڏ نه پئجي وڃي ها ته توهين الاهي ڪهڙو ويل وهايو ها! سوداسنيءَ جو وڏا ڪنهن لب لالچ تي ڪونه ٿو

ڪيو وڃي. پرپر-روا ۾ ديس ۽ پرديس جو ويڇو ڪئن ٿي
تو سگهي؟ توهان کي هن دم هنن کي آزاد ڪرڻو پوندو.
سپاڻي شام جو چندر موداسي سان لاڻون لهندو. اوهان سڀي
کي انهيءَ شپ موقعي ۾ شامل ٿوڻ جي نيند آهي.

اٺين چئي، سرج وڏي راڌڪا وٽ آئي، ۽ کيس گهرائڙي
ٻائي، چندر ۽ مون کي سندس پٺيان اچڻ جو اشارو ڪيائين.
اسين سڀ هن درو آچاري پنڊتن کي تيرس کائيندو ڇڏي،
سرج جي پٺيان ٻاهر نڪتائين.

باب ڇهون

”راڌڪا، راڌڪا! هي سمالوچنائون ته ڏس.“

مان منجهند جي آيل ٺپال نظر مان ڪڍي رهيو هوس.
پهلڪام کان موٽڻ بعد مون پهچي پرڪاشڪ سان چندر جي
رڇيل شعر ڇپائڻ جو بندوبست ڪيو هو. جلد ڪتاب ڇپجي
شائع ٿيو ۽ انهن ئي معتر نامڪنين ٽيڪاڪارن جون
سمالوچنائون اخبارن ۽ مخزنن ۾ پوڻ لڳيون. اڄ پرڪاشڪ وٽان
اڌ ڊزن ڪتاب جي ڪاپين ۽ سمالوچنائن جو ٿهو پهتو هوم.
راڌڪا ڏاڍي ڇوڄ ۽ چاه سان ڪتاب نظر مان پئي ڪڍيو،
۽ مون ڏاڍيءَ دلچسپيءَ سان مکيه ٽيڪاڪارن جون
سمالوچنائون پئي پڙهيون.

”اجهو، هيءَ ٻڌ: سنڌي ساهت جو آسماني مڊپ ۾
نئون ستارو، منور ۽ مسرور، پرگهت ٿيو آهي. سنڌي شعر ۾،
نئون سٿين، وري تازگي آئي آهي. انهيءَ مان نه فقط سنڌي
شعر کي پر سنڌي نثر کي به هڪ نئون آئنگ ايندو، ۽ سنڌ
جي علمي ۽ تهذيبي جيوت ۾ هڪ نئون باب شروع ٿيندو.
هيءَ شاعر انهن آتمائن مان آهي، جن جي آدمڻ ۽ رچنائون

سان قوم لاءِ نئون جنگ شروع ٿو ٿئي....” هي ٻيو ٻڌو: ”چندر جي ڪوٽا جي بهار جي تازگي آهي. اونهاري ۾ سس-رنگي، سبز ٻيلي جيان، سندس نظام پانت پانت جي خوشنما رنگن ۽ روپن سان سينگاريل آهي انساني خيالات ۽ جذبات جي نون ديسن جي ڪوچنا ۾ شاعر جو روح، بانگن بهادرن جيان، هٿ ۽ جربت جا عجيب معجزا پيش ٿو ڪري. هي نئون شاعر شاهه عبدالطيف ۽ سچل سرمست جو ثاني آهي، ۽ انهن جي اعليٰ درجي ۾ ئي شمار ڪيو ويندو.“

راڌڪا چندر جي ڪوٽا جي ساراه ٻڌي، ڪپڙن ۾ نه پئي ماڻي. هن سمالوچائڻ جا سڀ ڪٽريل لڪر کلي، پنهنجي گود ۾ رکيا، ۽ هڪ هڪ ڪري پڙهندي، ۽ چندر جي ثنا جون سرهو ڪندڙ سرڪون ٻڌندي ويئي. کيس خوش ٿيندو ٿي، پنهنجي دل ۾ ٻي ٻيا ڏنا.

جڏهن سڀ سمالوچائون پڙهي پوريون ڪيائين، تڏهن اٿي پنهنجي برسان اچي بيٺي، ۽ چيائين: ”انهي سڀ لاءِ چندر ۽ مان اوهان جا ٿوراڻا آهيون. اوهان اسان ٻن پڪندڙ آتماڻن لاءِ چانهه ڪيو آهي! اسين توهانجو احسان ڪئن لاهي سگهنداسين؟“

”جيڪي ٻيهر نمت ڪجي ٿو، سو احسان نٿو ليڪجي.“

مون چيو: ”ٻيهر شيوا ڪرڻ ۽ خوشي ڏيڻ لاءِ ترقي ٿو، ۽ جڏهن انهيءَ ڪوشش ۾ ڪامياب ٿئي ٿو، تڏهن اهو آند-مي ٿيو پوي.“

”مون راڌڪا ڏانهن نينهن ڀريل نگاهن سان ٺهاريو، ۽ سندس ڪومل هٿ پنهنجي جاڏي هٿ ۾ جهلي، کانئس پڇيڻ: ”هي ٻيهر پوندو سگهجي آڃاڪ آڪاس ۾ ٻيو آڏاسندو يا ڪنهن آڪيڙي جي آسائش ۽ آرام جي آس ۾ رکي سگهي ٿو؟“

راڌڪا مشڪي چيو: ”پڪي پنهنجو آڪيرو ٻانهن ٿو اڏي.“

”ڪنهنجي لاءِ ۽ ڪنهنجي سهڪار سان؟“ مان ورنندو

مشڪي ٻڌو.

راڌڪا گنپير ٿي چيو: ”چندر ۽ سودامني جو هنيمون
اڄ پورو ٿيندو. شام جو هو گلبرگ مان مولندا. سڀالي وطن
ورنداسين. رستي تي چار ڏينهن لڳندا. هفتي بعد اوھين آڪھري
نامن لاءِ منهنجي سهڪار جي طلب ڪري سگهو ٿا.“

مان خوشيءَ جي آنگ کان ڪرسيءَ تان ٽپ ٿيئي
اٿيس، ۽ راڌڪا کي پنهنجي معنيٰ سان کڻي لڳايم، ۽ اسان
جا مک هڪ ملي، انهيءَ مٿيءَ ۾ پهريون دفعو مليا.

باب ستون

آسین وطن وري رهيا هئاسين. ڪشمير ۽ پنجاب پٺيان
چڙهي، هنئر سنڌ مان پئي گذر ڪيوسين. ٿرين جي سيڪنڊ
ڪلاس گاڏي ۾ رڳو آسین چار ويٺا هئاسين. چندر سودامنيءَ
سان روح رهاڻ ڪري رهيو هو. ٻنهي جي اکين مان پرير پئي
ٿيو، ۽ سندن پاڻ ۾ ازحد سرهائيءَ ۽ خوشيءَ جو صرف تصور
ڪري ٿو سگهجي. اڳي هو ڪلپنا جي دنيا ۾ پرير جو تصور
ڪندو هو ۽ ان کي لفظن ۾ نقش ڪندو هو. هنئر سندن
جيوت ۾ ڪلپنا واري دنيا ۽ حقيقي دنيا مٿي هڪ ٿي ويون
هيون ۽ چندر پاڻ پرير-روپ ٿي پيو هو. گلبرگ ۾ جڏهن
هنيمون ڪري، هو سري نگر موٽيو تڏهن مون کانئس پڇيو:
”جيوت جي هن مهاڻند ۽ عظيم آزمودي کي ڪوٽا ۾ قلمبند
ڪيو اٿئي؟“ هن ٽمڪنٽر اکين ۽ منور مشڪ سان چيو:
”هنئر ڪلا ديو ۽ پوڄاري هڪ ٿي ويا آهن. پوڄاريءَ کي
ديويءَ جي چرڻن ۾ پشين ڌرڻ جو هاڻ سبب ٿي ڪونهي.
چڪور چندرما سان، پروانو آگ سان، پرير سندرتا سان ملي

تدروپ ٿي ويو آهي. هنتر جهون خود ڪوتائي پيو آهي، موهن!
 حيدرآباد اسٽيشن تي تار ملير، ته ڪراچي ۾ چندر
 جي آجيان جو بندوبست ڪيو ويو آهي. سڀني سنڌي شعر
 جي شائقن، ڪاليج پروفيسرن، وديارئين، ۽ اسڪولن جي
 هاگردن پاڻ ۾ گڏجي هن نئين آدبي ستاري جي مرحبا لاءِ
 سرگرم تياريون ڪيون هيون.

ٿرين ڪراچي ۾ ڪي ويجهي پوندي پئي آئي. راذڪا ۽
 سوداڻي ۾ هٿ منهن ڏوٽي، مسافري ۾ وارا دڙا سان ڀريل ڪپڙا
 مڻايا. چندر به اتي پاڻ کي چنڊهو ڦوڪيو. راذڪا منهنجي
 پراسان اچي ويئي ۽ منهنجو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي، ان
 کي هلڪو زور ڏنائين. مون سمجهيو ته هو پنهنجي خوشي
 وطن ورڻ توڙي جلد ايندڙ وصال جي - انهي ۾ هٿ جي ڪومل زور
 سان ظاهر ڪري رهي هئي. مون سندس ڪن ۾ پٽڪي چيو:
 ”سپاڻي آڪيڙي آڏن جو ڪم آرنپ ڪيو.“
 راذڪا صرف مشڪيو.

ٿرين ڪراچي ڇانوڻي اسٽيشن ۾ گهڙي ۽ ”مهاڪوي
 چندر جي جي“ جا نعرا اسانجي ڪنن تي پيا. ٿرين پيلي، ۽
 متنت ٿي اسانجي گاڏي جي سامهون هڪ وڏو ميڙ ٺهي ويو.
 مڪاني ڪاليج جو پروفيسر ڪرشنائي گاڏي ۾ اندر لنگهي
 آيو ۽ چندر جو ۶ سال اڳي سندس شاگرد هو، تنهنڪي پاڪر
 هائي گڏيو، ۽ کيس گاڏي جي دروازي وٽ وٺي ويو.
 مرحبا ڪاميتي ۾ جي هارن هن کيس گلن جو هار وڌو،
 ۽ وري سڄو پلٽفارم ”مهاڪوي چندر جي جي“ سان گونججي
 آيو. راذڪا سوداڻي ۾ ڪي هٿ کان وٺي، چندر جي پراسان
 وڃي بهاريو.

پن ۽ ست، ساري وايو منڊل ۾ عجيب تبديل ٿي وئي.
 سڀ اکيون، چندر تان ڪڍي وڃي، سوداڻي ۾ جي آلوڪ ڪو

سونهن تي ڪٿيون. چنڊر مون کي پڻڪي ۾ چيو: ”هي“
منهنجي آڳيان آهي يا سودا جي؟“ سندس مڪڻ تي مشڪ
پئي نچي.

”ڪوٽا جا آهاڪ پنهنجي ديويءَ جو سڄيو روپ ۽
آلوڪ سونهن ڏسي پوڄڻ کان ڪٽن رهي سگهندا؟ سندرتا
جنهن تنهنجي شعر مان ليا پاڻي هنن جي دٻين کي مست پئي
ڪيو آهي، سا روپ ۽ آڪار وٺي سندس آڳيان اچي بيٺي آهي.“

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488